

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE

ORTA BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DOWLET UNIWERSITETI

GARAGALPAK FILOLOGIYASY FAKULTETI

TURKI FILOLOGIYA KAFEDRASY

Fakultet dekany:

_____ dos. Turdybaew K

«_____» _____ 2014-nji yyl

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy) bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Muxanow Baýmyradyň «Umumy bilim beryan mekdeplerde turkmen dilinde grammatik derňewleri öwretmegiň usullary» mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Ylmy yolbaşçylar:

Turki filologiya kafedrasynyň

mudiri:

_____ F.i.k. K.Paxratdinow

_____ Adilowa G.

_____ uly mugallym T.Keruenow

«_____» _____ 2014-nji yyl.

NOKUS - 2014

Döwlet Attestatsiýa Komissiýasynyň

KARARY:

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy) bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Muxanow Baýmyradyň «Umumy bilim beryan mekdeplerde turkmen dilinde grammatik derňewleri öwretmegiň usullary» diýen mowzukdaky gutardyş kesplik işine

«_____» ball goyulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orynbasary: _____

DAK agzalary: _____

_____
_____
_____
_____
_____

**Mowzuk: Umumy bilim beryan mekdeplerde turkmen dilinde
grammatik derňewleri owretmegiň usullary**

Meyilnama:

Giriş.

I BAP. Fonetik derňewleri öwretmegiň esasy meseleleri.

II BAP. Morfologik derňewleri öwretmegiň usullary.

III BAP. Sintaktik derňewleri öwretmegiň usullary.

Netize.

Peydalanylan edebiyatlar.

GIRIŞ

Usulyet aslynda pedagogika, psixologiya yaly ylmylar bilen pugta baglanyşyklydyr. Şol sebäpli-de ylmyň xer bir pudagyň gazananlaryny äşgär etmek, düşündirmek, onuň amaly taýdan ornaşdyrylyşyny gazanmak, umuman alanynda, ylmy netizeleri iş ýüzünde durmuşa geçirmek üçin oýlanyşykly çemeleşmeler, barlaglar хокмапны болýар. Mysal üçin ene diliniň grammatikasy we ony öwrenmegiň usulyeti ylym хökmünde öwrenilmäge degişlidir.

Garaşsyz döwletimizde ene dilini öwrenmegiň äxmiýeti xas-da atryar. Munuň özi diliň zemgyetçilik äxmietini ýokarlandyrmak, dil biliminiň gazananlaryny durmuşa ornaşdyrmak, sowatlylygy artdyrmak, galyberse-de, Milli medenieti ösdürmek, umuman watanperwer ýaşlary terbieläp etişdirmek bilen pugta baglanyşyklydyr.

Xäzirki wagtda xer bir milletiň öz dap-dessurlaryna, diline xormaty xas hem artdy. Özbekistan Respublikasynda ýaşayan beýleki milletler bilen bir xatarda türkmen millet wekilleriniň hem dap-dessuryny, medeniýetini, dilini osdurmek üçin zerur bolan şertler döredilip berildi. Milli Medeni merkezleriň döredilmegi, Garagalpak döwlet uniwersitetinde gazak, türkmen bölümleriniň açylmagy munuň aýdyň mysalydyr. Prezidentimiz I.A.Karimowyň «Türküstan umumy öýümüz» dien şygaryndan ugur alyp beýleki milletler bilen bir xatarda azgybir, Watanymyzyň gülläp ösmeginde watansöýüzi ýaşlary terbielemekde agzybir zäxmet çekýäris. Watanymyzda ýaşayan türkmen xalkynyň ýaşlary öz ene dillerinde okap bilim alyrlar. Bu bolsa Respublikamyzda beýleki milletlere bolan uly xormatdyr.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly mekdeplerde ene dilini öwretmegiň esasy maksady hem mazmuny okuwçylaryň aňyna täzeçe dünýägaraýşy siňdirmekden, olara öz ene diliniň grammatikasyny we dürs ýazuwyny çuňňur öwredip, ýaş nesli terbieläp yetiştirmekden ybaratdyr. Şonuň üçinde ene dili sapaklary arkaly durmuşa geçirilýän bütin okuw-terbieçilik işleri, ony amala aşyrmagyň usullary, hem ýollary diňe şu esasy möxüm talaba gönükdirilendir.

Ene diliniň grammatikasy we dürs ýazuwy boýunça öwredilýän hemme materiallar dil xakyndaky taglymat esasynda praktiki taýdan özleşdirilip geçilmelidir. Şunuň esasynda hem okuwçylar türkmen edebi diliniň normalaryny we kanunlaryny düýpli öwrenip, şol baradaky alan bilimlerinden hem endiklerinden iş ýüzünde ýerlikli peýdalanyp bilmelidirler.

Türkmen diliniň grammatikasy aýry-aýry dört sany bolumden ybarat: fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis.

Fonetika bölümünde türkmen diliniň fonemalarynda, sözleriň ses we bogun gurluşynda ýüze çykan özgerişler yzarlanylýar.

Leksika bolumünde türkmen diliniň sozluk düzümünde we aýry-aýry sozlerinde yuze cykan ozgerişler owrenilyar.

Morfologiýa bölümünde söz toparlarynda, olaryň ýasalyşlarynda we üýtgediji goşulmalarynda, grammatik kategoriýalaryň aňladylyşynda ýüze çykan özgerişler derňelýär.

Sintaksis bolumünde soz düzumlerinde we sozlemlerde yuze cykan özgerişler anyklanylýar.

Ine, biziň kesplik işimizde-de derňewleriň ýokardaky ýaly görnüşleri boýunça umumy bilim mekdeplerde türkmen dilinde derňewleri öwretmek meseleleri barlag edilyar.

Işiň maksady we wezipesi. Işimiziň önüne goyan maksat we wezipesi-de umumy bilim berýän mekdeplerde türkmen dilinde grammatik derňewleri, ýagny, fonetik derňew, morfologik derňew, sintaktik derňew meselelerini okatmak we owretmek usulyýeti, grammatik derňewleri öwretmekde häzirki zaman pedagogik texnologiyanyň usullaryndan ýerlikli peýdalanmak we okuwçylara grammatik derňewler boýunça giňişleýin düşünzäni bermekden ybaratdyr. Onuň üçin biz aşakdaky ýaly wezipelere ýerine ýetirmekligi önümize maksat edip goýduk we oňa amal etdik:

- umumy bilim berýän mekdeplerde grammatik derňewleri öwretmegiň usulyýetlerini aýdyňlaşdyrmak:

- Fonetikany okatmakda, fonetik derňewleri geçirmekde täze pedagogik tehnologiýanyň usullaryndan peýdalanmagyň tärlerini bilmek:

- Ses we xarpy owretmek:

- Fonetikanyň bölümleri bolan sesleri öwretmek:

a) çekimli sesleri okatmagyň usulyeti:

b) giň we dar çekimlileri öwretmek:

w) uzyn we gysga çekimlileri owretmek:

g) dodaklanyan we dodaklanmayan çekimlileri owretmek:

d) çekimsiz sesleri owretmek:

e) dymyk çekimsizleri owretmek:

ž) açyk çekimsizleri öwretmek.

yaly meseleleri metodika esasyda bellemek.

-leksik derňewleri öwretmek:

- morfologik derňewleri öwretmek:

Söz toparlaryny derňew etmegiň ýollaryny öwretmek

- many aňladýan söz toparlaryny morfologik derňew etmek usullaryny aýdyňlaşdyrmak:

- many aňladmaýan söz toparlaryny morfologik derňew etmek usullaryny aýdyňlaşdyrmak:

- kömekçi sözleri morfologik derňew etmek usullaryny aýdyňlaşdyrmak:

-Sintaktik derňewleri geçirmegiň usullaryny anyklamak:

-sozlem agzalaryny sintaktik derňew etmek usullaryny aýdyňlaşdyrmak:

-sözlemiň baş agzalaryny derňew etmek usullaryny anyklamak:

- sözlemiň aýyklaýy agzalaryny derňew etmek usullaryny anyklamak:

-sözlem agzasy xasaplanmaýan sözleri derňemek

Temanyň aktuallygy. Turkmen dilinde grammatik derňewleriň öwrenilmegi göz önünde tutulýar. Bu zerurlyk üçin-de türkmen diliniň grammatikasy kursy öwrenilýär. Xäzirki wagtda lingwistikanyň birnäçe

meselelerini giňişleýin öwrenmeklik ylmy mesele edilip goýuldy. Şonuň üçinem biziň bu kesplik işimiziň esasy wezipesi we maksady umumy bilim berýän mekdeplerde grammatik derňewleri öwretmegiň usulyýetini bilmek ýaly meseläni öwrenmek, xaýsydyr bir meseläni başgaça düşündirmek, öňden mälim maglumatlara täze röwüş bermeklige synanyşyk etmekden we ony erine etirmekden ybarat. Ine, kesplik işimiziň esasy aktuallygy hem şundan gelip cykyar.

Temanyň öwrenilişi. Şeýlelikde, biziň öwrenýän obýektimiz umumy bilim berýän mekdeplerde grammatikany, şonuň içinde derňewleri öwretmek we okatmak usulyýeti babatynda bizden öňem lingwistikada, şonuň içinde metodikada-da birnäçe ylmy işler ýazyldy. Mysal üçin, Xamzaew Axally C., Garaew N., Maşakow X. Enee dilini okatmak metodikasy. (Aşgabat, 1967), Garaew N. Orfografik ýalňyşlar we olary düzetmegiň ýollary. (Aşgabat, 1987), Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. (Aşgabat, 2004), Gurbanow A. Tekäew Ýa. Orta mekdepde ene dilini okatmagyň metodikasyndan oçerkler. (Aşgabat, 1959), Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. (Aşgabat, 2000) atly ylmy işlerde türkmen diliniň fonetikasyny okatmak meselesi xakynda aydylyp gecilyar.

Ine, şeýle degerli işleriň ýazylmagy biziň bu kesplik işimizi ýazmagymyza köp itergi berdi, pikirimizi oýarmaga kömek etdi. Biz işiň dowamynda yokardaky yaly dilci alymlaryň ylmy tezribelerine, xäzirki zaman pedagogik texnologiýanyň tezribelerine daýanyp, umumy bilim berýän mekdeplerde grammatikany, şonuň içinde grammatik derňewleri öwretmegiň we okatmagyň usulyýeti xakdaky barlagymyzy dowam eders.

Işde ulanan metod we metodologiya. Biz bu işde deňeşdirme, deňeşdirme-tipologiyaly, lingwistik analiz, eksperiment, derňew metodlaryndan peydalandyk.

Kesiplik işiň gurluşy. Bu iş giriş, netizeden başga esasy üç bapdan ybarat.

I BAP. Fonetik derňewi öwretmegiň esasy meseleleri

Ene diliniň grammatikasy we dürs ýazuwy boýunça okuwçylaryň degişli bilim almaklary üçin olaryň şol baradaky kesgitlemeleri, düzgünleri, terminleri çuňňur öwrenmekleri zerurdyr. Bularyň düýpli özleşdirilmegi bolsa agzalýan grammatik düşünzeleriň xakyky manysyna aýdyň düşünilmeginden, olaryň uzak wagtlap yatda berk saklanmagyndan hem-de praktikada döredizilikli peýdalanmagyndan ybaratdyr. Teoriýa taýdan öwredilenleriň praktikada döredizilikli peýdalanyp bilinmegi şol barada alnyn düşünzeleriň žuda makamligine yardım edyar.

Mekdep praktikasyndan mälim bolşy ýaly, grammatik kesgitlemeler , duzgunler koplenc yagdaylarda birtaraplayyn - diňe formasy taýyndan düşündirilýär. Olaryň xakyky aňladýan manylary bolsa doly aýdyňlykda ýüze çykarylmaýar. Şonuň üçin-de grammatik düşünzeleriň mexanaki at tutulýan xalatlaryna-da seýrek duşulmaýar. Ýat tutan grammatik düşünzelerini bolsa okuwçylar tiz wagtda unudýarlar¹. Şonda düşündirilýän ýa gaýtalanylýan grammatik düşünzeleriň çuňňur öwredilmegi üçin xödürlenýän praktiki işlerde döredizilikli işlenmegini üpžün edýän tabşyryklaryň bolmagyna aýratyn üns berilmelidir. Bu xili praktiki işler bolsa okuwçylaryň teoriýa taýdan owrenenlerini praktikada berkitmeklerine yardım eder.

Grammatik kesgitlemeler, duzgunler owredilende, olary düzülişleri taýyndan özara böleklere bölüp, ol bölekleriň xer xaýsyny aýratynlykda aýdyňlaşdyrmak, soňundan hem zemlemek oňaýly bolýar, kâbir ýagdaýlarda bolsa olary ilki tutuş beýan edip, soňundan degişli böleklere bölüp, şolaryň xersiniň ustunde aýratyn durup gecmek amatly bolyar.

Mysal üçin, söz toparlaryndan atlara berilýän kesgitlemäni okuwçylaryň aňly-düşünzeleri üçin ony özara aşakdaky böleklere bölmek mümkin:

a) predmeti aňladýan:

b) predmetleşen düşünzäni aňladýan:

w) (kim?, name?, nire?) diýen soraglara žogap bolup gelýän:

g) özbaşdak söz topary.

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 23-sah.

Soňra bu bölekler özara baglanyşykda, aýry-aýrylykda derňelýär, praktiki işler ýerine ýetirdilýär. Axyrda bolsa olaryň hemmesi zemlenip, adyň kesgitlemesi yuze cykarylyar. Kaxalatlarda bolsa kesgitlemani ilki doly beyan edip, soň ony özara böleklere bölmek esasynda analizlemek we ony ýañadandan zemlemek bolar.

Şeýlelikde, berilen nazary kesgitlemelerden gelip çykan xalda belli bir tema we gonukme ya-da çärýegiň dowamynda grammatik derňew gecirmeklik makul bolar.

Grammatik derňew okuwçylaryň ene dilinden alan bilimlerini berkitmek, barlamak üçin ulanylýan esasy iş görnüşleriniň biridir. Bu iş olaryň pikirlenmek endiklerini ösdürýär, özbaşdak işlemeklerine kömek berýär. Şonuň bilen bir xatarda, okuwçylaryň alan teoretiki bilimlerini hem üpžün edýär¹.

Derňew okuwçylaryň geçirýän grammatik materiallary aňly-düşünzeli özeleşdirmeklerine sebäp bolýar, çünki sözleriň ýasalyşy we diliň gurluşyny degişli mysallaryň üsti bilen derňemän, onuň aýratynlyklaryny yuze cykarman, çagalaryň aňyna siňdirmek mümkin däl.

Sapak geçilende, okuwçylar temanyň kesgitlemesini we oňa degişli terminleri owrenyarler, emma bu zatlary bilmek bilen caklenmek bolmaz, cunki, ekarda belläp geçişimiz ýaly, alnan bilimleri praktikada hem ulanyp bilmekmekligi gazanmak zerurdyr. Teoriyada owrenilenleri praktikada ulanmagy başarmaýan okuwçylaryň bilimlerini xakyky xasaplap bilmeris.

Derňew netizesinde geçilen kada degişli mysaly okuwçynyň özi tapyp bilyar we xodurlenen tekstden zerur sozlemi, sozi ya-da goşulmany saýlap almagyň xöpdesinden gelýär. Alan bilimlerini öz sözleşinde we ýazuw işlerinde dogry ulanmagy başaryar.

Analiz okuwçylarda durli-durli kadalary biri-biri bilen deňeşdirmek, olary bir-birinden tapawutlandyrmak ukybyny osduryär. Şonuň netizesinde çagalar birnäçe grammatik aýratynlyklardan umumy netizäni çykarmagy ýa-da durli-durli xasiýetli xadysalardan individual xäsiýete eýe bolan faktlary saýlap almagy başaryarlar. Mysal üçin, belli tekstden işligiň gaýdym derežesini

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 45-sah.

tapmaklyk tabşyrylanda, okuwçy ilki bilen onuň aýratynlyklaryna esaslanyp, işlikleri beýleki söz toparlaryndan aýyrýar. Ondan soň işlikleriň arasyndan grammatik we semantik xäsietlerini göz önünde tutup, gaýdym derezesindäki işlikleri saýlap alýar.

Derňelýän tekstler durli aýratynlyklara eýe bolmalydyr, şeýle materiallar esasynda guralan sapak okuwçylary işlemäge xöweslerdiriler, olar irizmez.

Derňew diňe täze geçilen materiala degişli bolmaýanlygy üçin, öňki geçilenleriň hemmesine gaytalamagy hem talap edyar, şoňa görä okuwçy öwrenilen materialyň äxlisini ýatda saklamaly bolýar. soralan wagtynda, öz bilimleriniň esaslanmagyň zerurlygy ýüze çykýar. Munuň özi çagalaryň alan bilimlerini praktikada ulanyp bilmeklerini, özleşdiren düzgünlerini hemişe ýatda saklamaklaryny üpžün edýär.

Grammatik derňew özüniň möçberi taýdan iki xili bolýar:

a) Doly derňew. Derňelýän tekst xer taraplaýyn analizlenip ondaky grammatik formalarynyň hemmesi tapdyrylyar.

b) Doly däl derňew. Derňelýän tekstiň grammatik formalarynyň diňe bir bolegi barlanylyar¹.

Derňew özüniň mazmuny boýunça morfologik we sintaktik dien üç topara bölünýär. Bu xakynda xer babyň dowamynda ýörite durup geçeris.

Fonetik derňew. Türkmen diliniň fonetikasy dilimiziň orfografiýasy bilen gos-goni baglydyr. Okuwçylara fonetikany dogry owretmezden, yazuw düzgünlerini düşündirmek mümkin hem dal.

Mälim bolşy ýaly, türkmen orfografiýasynda dodak çekimlileriniň ýazuw düzgüni iň kyn kadalardan xasaplanýar. Ol kadalary dogry öwretmek üçin dodak çekimlilerini bilmekden başga-da, dar -gyň çekimlilerini bilmek-de zerur bolýar. Şunuň ýaly hem dar çekimlileriniň düşmek kadasy açyk-dymyk sesler, dar -giň çekimliler, acyk-ýapyk bogunlar we ş. m. bilen gös-goni baglydyr. ýokarky düzgünleriň hemmesi hem çekimlileriň uzyn ýa-da gysga aýdylyşyna degişli. Şolar bir tarapdan, fonetika bilen orfografiýanyň berk baglanyşyklydygyny görkezse, ikinzi tarapdan, fonetik derňew axmietlidigini äşgär edýär.

---

¹ Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 2000, 17-sah.

Fonetik derňew äxmieti ýokarda aýdylanlar bilen çäklenmeýär. Türkmen edebi diliniň uzyn çekimlileri kabir, dialektinde gysga aydylyar. Fonetika sesleri dogry aýdylmagy we teksti dogry okamagy öwredýär, Şunuň üçin hem turkmen edebi diliniň orfoepik normalaryny öwretmekde we labyzly okamagy dogry ýola goýylmakda fonetikanyň roly ulydyr.

Fonetik derňew sesleriň çekimli ýa-da çekimsizdigi, çekimsiziň açyk-dymyklygy, çekimliniň hem dar-giňligi, dodaklanýan-dodaklanmayanlygy, egin-incegi we gysga-uzyn aýdylýandygy, derňelýänsözüň bogrunyň egin-inçeligi, garyşyk bolandygy, sözde näçe xarp ýa-da ses bardygy kesgitlenyar. Ondan başga-da bogunlaryň açykdygy-yapykdygy analizlenyar.

Başlangyç synplarda fonetika barada okuwçylara sadaja düşünze berilýär. Turkmen diliniň grammatikasyndaky düşünzeleriň üsti yzygiderli yetirilip, dilimiziň fonetik gurluşy barada okuwçylarda dogry düşünze doredilmäge çalşylyar. Cunki turkmen diliniň orfografiyasyny, orfoepiyasyny, leksikasyny şonuň ýaly-da grammatikasyny oňat bilmek ucun fonetikany duypli ozleşdirmek gerekdir.

Orfografiýa düzgünleriniň ençemesi fonetik kadalaryndan yuze cykyar. Orfoepiýa bolsa sözleriň dogry aýdylyşyny göz önünde tutup, ol fonetika bilen aýrylmaz baglylykda öwrenilýär. Sebäbi örän köp sözleriň aýdylyşlary bilen ýazylyşlarynyň arasyndla uly tapawut bar. Bu ýagdaý esasanam çekimli sesleriň uzyn-gysga aydylmagynda, ince-yogyn hem dodak çekimlileriniň sazlaşygynda, çekimsiz sesleriň assimilleşmeginde ýüze çykýar. Sözlerdäki sesleriň üýtgetilmeginiň onuň manysynyň özgermegine getirýändigini (gol-bol, şol, sol) sesdeş sözlerde (omonimlerde) aýry-ayry many aňladylmagy, basymyň ozgermegi bilen yuze cykyan xadysalar we yene ençeme şuna meňzeş ýagdaýlar, fonetikanyň leksika hem grammatika bilen gos-göni baglanyşyklydygyny gorkezyar.

Görşümüz ýaly, fonetika dil biliminde aýratyn orna eye. Şoňa görä-de fonetikany, fonetik derňewi öwretmek işine xer bir mugallymyň çynlakaý girişmegi zerurdyr. Fonetika, fonetik derňew öwrenilende, aşakdaky meselelere aýratyn axmiýet bermek gerek.

- a) sesiň xaýsýl bolşuna, gep agzalarymyzyň oňa edýän gatnaşygyna:
- b) sesleriň emele gelşindäki aýratynlygyna:
- w) sesiň we xarpyň aratapawudynyň bilinmegine:
- g) sesleriň aýdylyşlaryna, ýazylyşlaryna we okalyşyna:
- d) sözlerde sesleriň özgermegine:
- e) çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylyşlarynyň we ýazylyşlarynyň özleşdirilmegine:
- ž) sesleriň bogunlary, bogunlaryň-da sözleri xasyl edişlerine.

Fonetika baradaky düşüňjeler düşündirilende ýa-da gaytalanyp berkidilende, fonetik derňewden, degişli okuw-gorkezme esbaplaryndan, okuwçyny oylanmaga hem döredizilikli işlemäge mežbur edýän dürli gonukmelerden, yumuşlardan peýdalanmak zerurdyr. Derňelýän fonetik xadysalaryň diňe dilden barlanmagy hem esaslandyrylmagy yeterlik daldir. Dil faktlarynyň düýpli özleşdirilmegi üçin olaryň hemmesiniň iş ýüzünde subut edilmegi hem ýazuw işleri bilen utgaşdyrylmagy gerekdir. Şonuň ýaly-da xer bir geçirilýän iş okuwçylaryň logiki pikirlenişlerini we baglanyşykly sözleýişlerini ösdürmäge gönükdirmelidir. Şeýlelikde, okuwçylar fonetika boýunça alan bilimlerinden hem başarnyklaryndan gündelik durmuşlarynda peýdalanyp biler yaly endik almalydyr¹. Şonuň ucinem fonetik derňew gecirilmelidir.

Fonetika dil biliminde morfologiýadan geçilmeli temalary okuwçylaryň ýagşy öwrenmekleri üçin olaryň fonetikany oňat özleşdirmekleri zerurdyr. Aýry-ayry sesleri owrenmekligi gecmezden öň, okuwçylara fonetikanyň näme öwredýändigini xakynda gysgaça düşünze bermelidir. Dilde köp ütgeýän söz formalary fonetika bilen berk baglanyşyklydyr. Şunuň bilen birlikde örän köp kadalary bilmeklik (sesleriň gepleşikde, söz içinde esasy üýtgeýişlerini, bir sesiň başga bir ses bilen sazlaşygyny, sesleriň düşüp galyşyny) okuwçylaryň düşünişip-düşünmezliklerine baglydyr. Okuwçylar fonetikadan elementar maglumatlary birinzi gezek sowat öwrediş döwründe alýarlar. Soňra başlangyç klaslarda

---

¹ Garayew N., Garayew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.. Aşgabat, 2004. 15-sah.

sadaža orfografiýa kadalaryny öwrenmek baglanyşyklykda diliň sesleri xakda birnäçe maglumatlar özleşdirilýär.

Fonetik derňewi amala aşyrmazdan ozal temany öwretmegiň dowamynda ilki başda sesler we xarplar xakynda umumy maglumat berilýär. Käwagtlar okuwçylar ses bilen xarpyň tapawudyna, olaryň biri-birinden ary zatdygyna düşünmeýärler. Şonuň üçin-de ses bilen xarpyň tapawudyny onat düşündirmek gerek. Sesiň görülmeginiň mümkin däldigini. ýöne aýdylmagynyň we eşidilmeginiň mümkindigini, xarpyň bolsa şol sesleriň suratydygyny, ýazyp we görüp bolýandygyny gürrüň bermeli. Xarplaryň bolsa sesleri bellemek üçin kabul edilen şertli belgileridigini düşündirmeli. Şu zatlar öwredilenden soň, mugallym elipbiý tertibini öwretmäge we xarplaryň atларыny dogry aýtmagy düşündirmäge başlaýar. Sesleriň xarplar bilen gatnaşygyny ýagşy bilmek üçin, olaryň ikisi bilen-de oňat tanyşmak gerek. Şonuň üçinde ses öwredilen wagta, ol xarp bilen baglanyşdyrylýar. Okuwçylar elipbiýi oňat özleşdirip. xarplaryň atлары dogry aýdyp bilmegi başarmalydyr. Meselem, xarplaryň atлары aýdylanda my, ryf, ny, ky... ýaly aýdylman, em, er, en, ka ýaly aýdylmalydyr. Bularyň atларыny dogry öwrenmeklik gysgaldylant goşma sözleri öwrenmek üçin örän zerudyr. Koplenc okuwçylar, xatda mugallymlardan hem birnäçeleri şu sözleri okan wagtларыnda ýalňyşlyk goýberýärler.

Sözleriň elipbiý tertibiniň printsipini oňat düşündirmek gerek, çünki sözlüklerde ilki a xarpy bilen, soň b... we başgalar bilen gelýän sözler biri-biriniň zyzndan yerleşdirilýär. Belli bir xarp bilen başlanýan sözler hem şu tertibe dogrulanyp berilýär. Meselem a xarpy bilen başlanýan birnäçe sözüň xaýsyny ilki,xaýsyny soň getirmelidigini bilmek üçin olaryň ikinzi xarpy meñzeş bolsa üçünzisine, ol meñzeş bolsa dördünzisine seretmek gerekdigini okuwçylar oňat düşünmelidirler. Bularyň hemmesini şunuň ýaly mysallar arkaly düşündirmek bolar. Ata, abadan, abadançylyk, abazur, abayý, abanmak

Şu ýokarda görkezilen sözleri biri-biriniň zyzndan mysalda görkezilişi ýaly getirmek bolar, cunki elipbiy tertibi boyunca ž xarpy d-dan soň, ý xarpy j-dan soň, n xarpy ý-dan soň gelýärler. Mundan başga-da şu aşakdaky ýaly sözleri hem mysal alyp bolar. Guda, gelin, gowaca, girmek, gobek, gadam.

Munuň sebäbi şu sözleriň birinzi xarplarynyň hemmesiniň meňzeş bolup, ikinzi xarplarynyň meňzeş däldigidir. Ýagny tertip boýunça e xarpy a-dan soň, i xarpy e-den soň, ö xarpy o-dan soň, u xarpy ö-den soň gelyär. Elipbiý tertibi öwredilende, aşakdaky ýaly gönükmeleri ulanmak bolar.

Şeýlelikde ýokardakylardan ugur alyp, okuwçylara ses barada maglumat berlende, ozaly bilen, fonetikanyň adamzat sözleşigindäki sesleri öwredýänidigini nygtamalydyr. Sözlýşi emele getirýän sesleriň zaňyň, uçaryň, traktoryň, guşuň, xaýwanyň... seslerinden tapawutlydyklary, olary adamlaryň biri-biri bilen düşünişmeklerini üpžün edýän sözleri, aňlatmalary emele getirýänikleri belleniýär, tebigatdaky eşidilýän sesler bilen sözlýşdäki sözleri xasyl edýän sesler özara deňeşdirilip, fonetikanyň öwredýän sesleriniň many aňlatmak bilen gös-göni baglanyşyklydygy aýdyňlaşdyrylýar. Şonda saz gurallar arkaly ýüze çykarylýan şirin owazlaryň-da, älemdäki sesleriň-de many bermeyändigini-de deňeşdirmek arkaly ýatlamak yeterlikdir¹.

Sesleriň bölünişleri meselem, sesleriň inçe we ýogyn çekimlileriň neneňsi emele gelyandiklerine, olaryň xasyl bolmagynda gep agzalarynyň näxili gatnaşyk edýändiklerine okuwçylaryň çuňňur düşünmeklerini gazanmak gerek. Munuň üçin dürli esbaplardan, tärlerden peýdalanyň, düşündirilýänleri xut okuwçynyň öz gep agzalarynda özüniň derňemegi esasynda aýan Edip bilmeklerini guramaga çalyşmak gerek.

Mysal üçin, inçe we ýogyn çekimlileriň aýratynlygy düşündirilende, ýüz görülyän aýnany alyp, öýkenden gelyän owazly xowanyň asuda çykyp gitmeginde diliň xereketinde syn etmegi guramak bu meseläni okuwçylaryň gatnaşmagynda çözmek bolar. Beýle etmek sesleriň emele gelişlerindäki aýratynlyklaryny okuwçylaryň özleriniň aýdyp geplemegi, barlamagy esasynda kesgitlap bilmeklerine uly mümkinçilik dorededer. Şeýlelikde, xarplaryň düzümi: bir sesi aňladyşy ýüze çykarylýar.

Ses hem xarp barada okuwçylarda düşünze doredilenden soň, sozleyişň dil we yazuw arkaly amala aşyrylyandygy, xatyň äxmieti barada gysgaca maglumat

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.. Aşgabat, 2004. 23-sah.

berilyar. Şeýlelikde derňelýän hem gaýtalanýýanlar arkaly soňky sapaklarda-da yatlanyp durulyar. Sebabi orfografiýa düzgünleriniň düýpli özleşdirilmegi köp derejede sesleriň aýdylyşlary bilen baglydyr. Okuw kitaplarynda çekimli sesler ilki bilen iki topara (inçe we ýogyn) bölünýär. Muny düşündiren wagtynda, mugallym, ýogynlaryň inçelere garanda, yzky xatarda emele gelyandigine okuwçylaryň ünslerini çekip, bularyň birinçilerine (ýogyn sesler), ikinjisine (inçe sesler) diýlip aýdylýandygyny düşündirmelidir. Mundan başga-da bu sesleriň xer xaýsynyň özbaşyna aýratyn ses bolan uzyn wariantynyň barlygy bilen hem okuwçylary tanyşdyrmak gerekdir, çünki olar sözüň manysy we orfografiýa kadalary bilen baglanyşykly seslerdir. Mugallym 9 sany çekimliniň bardygyny aytmalydyr. Ondan soň çekimlileri aýdanda, dodaklaryň gatnaşyp, gatnaşmazlyklary taýdan bölünişleri bilen tanyşdyrylýar. Dodaklanyan çekimli sesler bilen dodaklanmaýan çekimli sesleriň tapawudyny okuwçylaryň özlerine aýtdyrmak bilen düşündirmek bolar. Meselem, ilki a-ny aýdyp, soň tiz u sesine geçmek, ya-da ilki e-ni aýdyp, tiz ö sesine geçmek bilen düşündirmek bolar. Mundan başga-da a-ny aýdanda agzyň giň açylyandygy we u-ny aýdanda dodaklaryň öne süýşüp tegelenýändigini görkezmek bilen şol sesiň tapawudy dogrusyndaky düşüňzäni anyklaşdyryp berkitmek bolar. Beýleki çekimlileriň tapawudyny hem edil şunuň ýaly edip düşündirmelidir. Ondan soň giň we dar çekimliler barada düşüňze berilýär. Munda a, e, ä, ö, o sesleri aýdylanda agyz boşlugynda olaryň meýdanynyň giňligi we y, i, u, ü sesleri aýdylanda, öňkileri aýdanymyzdaka garanda, agyz boşlugynyň darlygy sebäpli, bularyň göwrümleriniň xas dar bolýandygyny sesleri aýtmakdan tezribe etmek üsti bilen düşündirilýär¹. Netizede, dar çekimlilere we giň çekimlilere kesgitleme berilyar.

Çekimli sesler barada alnan düşüňzäni berkitmek üçin, gönükmeleri derňemeklik tabşyrylsa-da bolar. Munuň üçin garyşyk bogunly sözleri peýdalanmak oňaýly bolýar.

1. Gonukme: meýdan, serdar, özbaşdak, gözbaş, sözbaşy, ýüzbaşy we ş.m. sözleri fonetik derňew ediň.

---

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 14-sah.

Nusga:

M- cekimsiz

E-inçe, dodaklanmaýan, giň çekimli

Y- cekimsiz

D- cekimsiz

A- ýogyn, dodaklanmaýan, giň çekimli

n- cekimsiz.

2. Gonukme: Suw gyzdy. Ol erde duran gyzdy. Mal ot iýýär. Ozakda ot ýanýar. Oglan guş tutdy. Ol erdäki agaç tutdy we ş. m. Uzyn çekimlileriň aşagyny bir çyzyk, gysga çekimlileriň aşagyna iki çyzyk çyzmaly. Sapak dowamynda cekimli sesleriň we xarplaryň xaysylardygy, olaryň sany anyklanylyar. Şunlukda, çekimli sesleriň xasyl boluşlary, olary emele getirmekde gep agzalarymyzyň neneňsi xeraket edýändikleri bellenilýär. Şonda öýkenden gelýän owazly xowanyň owaz perdeziklerinde owazlanyp, agyz boşlugyndan asuda çykyp gidýändigini nygtalýar. Soňra çekimli sesler ekän-ekan aýtdyrylyp, olaryň näxili xasyl bolýandyklaryny okuwçylaryň özlerine anyklatzak bolmaly. Şu geçirilen derňewler çekimli sesleriň nämedigine, olaryň näxili xasyl bolýandyklaryna düşünilmegini üpžün eder. Mundan soň okuwçylarda döredilen düşünzeleri amaly işler arkaly berkitmäge geçilýär. Dilden we ýazuw arkaly yerine yetirilýän işlerde sözlerdäki, bogunlardaky çekimli sesleri saýgarmak, cekimli we çekimsiz seslerden bogunlar, sözler düzdürmek, fonetik derňewler gecirmek bolar.

Çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylmagy dilimize berk ornaşan fonetik xadysadygyna görä, ol diliň köp meseleleri bilen düýpli utgaşyp gidýär¹. Diňe orfografiya meselesinde cekimlileriň uzyn aýdylmagynyň ýüzleý özleşdirilmegi ummasyz köp orfografik ýalňyşlaryň ýüze çykmagynyň gözbaşyna öwrülýär. Başgaça aýdanyňda, şularsyz dodak çekimlileriniň ýazuw düzgünlerini, dar çekimlileriň ikinzi bogunda düşüp galyşlaryny, dymyk çekimsizleriň açyk

---

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 17-sah.

çekimsizlere öwrülişleriniň orfografik düzgünlerini, şeýle hem edebi diliň orfoepik kadalaryny özleşdirmek bolmaýar.

Şu ýagdaýlardan ugur alyp, çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylyşlaryny owretmage aýratyn äxmiet bermek gerek. Bu moxum meselani şeýle tertipde işläp geçmek oňalydyr. a) mowzuk öwrkenilýän döwründe, ony xer taraplaýyn derňemek we degişli ýumuşlar arkaly bilimleri çuňlaşdyrmak, berkitmek. b) fonetikany orfoepiýa bilen ugurdaşlykda öwrenip, edebi diliň orfoepik kadalaryny özleşdirmäge çalyşmak. d) fonetika we morfologiya owrenilyan döwürde, täze düşündirilýän ýa gaýtalanylýan mowzuklary mümkin bolanlary bilen pugta baglylykda çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylyşlaryny yzygiderlikde ýatlap, derňäp durmak, ozalky bilimleriň üstüni etirmek. Aşakdaky mowzuklar öwrenilende, ýatlaýan meselämizi derňemäge, esaslandyrmaga we özleşdirmäge xas oňaly şertler döreyär.

Ses we xarp. Ince we yogyn cekimliler.

Dar we giň çekimliler. Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler (bularyň yazuw duzgunleri). Dar çekimlileriň düşüp galyşlary. Dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülişleriniň ýazuw düzgünleri.

Türkmen dilinde çekimli sesleriň uzyn-gysga aydylmagy iki we ondan-da kop bogunly sozlerde hem ýüze çykýar. Şoňa gärä-de bu mesele barasynda-da okuwçylarda yeterlik düşünze döredilmelidir¹. Şeýle etmek üçin «ga-wun, kä:şir, ka-di, a-dik» ýaly birinzi çekimlisi, soňra «wepa, wepa-da:r, guna, gunaka:r, gala-gala, gura:l, gurba:ga» ýaly ikinzi we üçünzi çekimlisi uzyn aýdylyan sozlerde **fonetik derňewler** geçirip, çekimli sesleriň uzyn aýdylmagynyň 1-nzi, 2-nzi, 3-nzi bogunlarda hem bolyandygyny anyklamaly. Bu doredilen düşünzeleri amaly işler arkaly berkidip geçmeli.

Soralýan meselelere okuwçylar doly hem dogry žogap berip bilmese-de, olar taze mowzугy owrenmage tayarlanýarlar hem dil serişdeleri derňelende, nämelere aýratyn äxmiet bermelidigi äşgär bolýar. Şonlukda mowzuk boýunça aşakdaky meseleleriň aýry-aýrylykda subut edilmegine, düşündirilmegine

---

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 20-sah.

geçilyar: a) sesiň inçe, ýogyn owazlanyşyna: b) çekimli sesler aýdylanda, diliň edyan xereketine: w) ýogyn çekimlileriň owazlanyşyna hem sozlerde ulanylyşyna. Mowzугy aşakdaky tertipde derňemek, düşündürmek amatlydyr:

1.Diliň öňe-yza süýşmeginde inçe-ýogyn çekimlileriniň xasyl bolyandyklaryny yatlamak. 2.Diliň aşaky eňek bilen birlikde aşak-yokary galyandygyny bellemek. 3.Dar çekimli sesler xasyl bolanlarynda, gep agzalaryndan diliň, aşaky eňegiň näxili xereketde bolýandygyny anyklamak.

4.Giň çekimliler emele gelenlerinde, diliň aşaky eňegiň näxili xereketde bolyandygyny takykklamak. 5.Bellenilenleri özara deňeşdirip, umumlaşdyrmak.

6. Giň we dar çekimlileriň uzyn-gysga aýdylyşlaryny bellemek.

7.Derňelen we esaslandyrylan meseleleri gönükmeler arkaly berkitmek.

Şeýlelikde, derňew esasynda ýüze çykarylýan netizeler umumlaşdyrylyp, xasyl boluşlary taýyndan sesleriň iki topara: a) dar çekimliler hem b) giň çekimliler dien topara bolunyandigi kesgitlenilyar.

Dodaklanyan we dodaklanmayan çekimlileri owrenilende, hemişe edilişi ýaly, okuwçylaryň bu mowzuk baradaky ozalky düşünzelerini ýüze çykarmakdan, şunlykda, nämeleriň olar üçin düşnükli, nämeleriň düşüniksizligini bellemekden başlamak amatlydyr. Munuň üçin içinde dodak çekimlisi bolan «okuz...» hem-de okalan sozlerden soz duzumlerindeki ulanylyan dodak çekimlileri ya-da içinde şol sesi bolan sözleri dilden we ýazuw arkaly saýlamak gerek. Sözler derňelende, ilki bilen, ondaky sesler ýüze çykarylyp, olaryň inçe-yogynlygy, uzyn-gysgalygy anyklanylýar, soňra şol sesleriň aýdylmagynda dodaklaryň gatnaşýandygy ýa-da gatnaşmayandygy aýratyn nygtalyar. Mowzuk boyunca derňelen hem esaslandyrylan düşünzeleri berkitmek üçin okuwçylaryň özbaşdaklykda oýlanyşykly işlemeklerini üpžün edýän şeýle ýamuşlardan peýdalanmak mümkin:

1.Xodurlenen sozlerde we soz duzumlerinde (dilden hem yazuw arkaly) ulanylyan dodaklanyan we dodaklanmayan çekimlileri yuze cykarmak.

2.Salgy berlen belli bir mowzuk boyunca icinde dodak çekimlisi bolan ya-da bolmadyk sozleri soz duzumlerini ozlerine tapdyrmak we yazdyrmak.

3. Okalan sozlerden soz duzumlerindeki ulanylyan dodak cekimlileri ya-da içinde şol sesi bolan sözleri dilden we ýazuw arkaly saýlamak gerek.

4. Sözleri aşakdaky ýaly nusgada derňemek:

Sozler	cekimliler	dodaklanyanlar	dodaklanmayanlar
Okuwçylar	o, u, y, a	o, u	y, a
Copanlar	.....	.....	.....
Suruler	.....	.....	.....
Guzulary	.....	.....	.....

5. Xodurlenen tekstde dodaklanyan we dodaklanmayan cekimlileri saygarmak, olaryň uzyn-gysga aýdylyşlaryny belletmek.

6. Ýatlanlyýan çekimliler bolanlarynda, dodaklaryň xeraketini anyklmak we başgalar.

Cekimsizler cekimlilerden xer bir tarapdan tapawutlanyrlar. Bu tapawut hem ikisinden mysal aytmak usti bilen düşündirilyar. Şunuň ýaly umumy düşünzüden soň acyklar we dymyklar dien düşünze owredilyar. Munda eke galmagaldan emele gelen sesler barada maglumat berlip ondan soň olar dymyklar diyilyan düşünze bilen tanyş edilyar.

Meselem, k, p, t, c. Başga birnacerleri hem galmagal bilen owazyň garyşmagyndan emele gelyar, emma owaz galmagaldan azrak bolyar.

Meselem, g, b, d, ž we başgalar. Bular ýaly seslere açyklar diýlip aýdylyrlar. Ol xakda düşünze berlenden soň, degişli tablitsa görkezmek mumkin. Dymyk we acyk cekimsizler owredilenden soň dymyk sesleriň açyga örülişi ýaly praktiki äxmieti bolan melelerer sapakda oňat özleşdirilmelidir¹. Çekimsizleri geçenden soň olary berkitmek üçin aşakdaky ýaly gönükme bermek bolar.

Gonukme. Aşakdaky sözleri okap, olardaky açyk we dymyk sesleri aýdyp beriň: kelem, gül, gapak, batyr, çal, zar, damak, gamak. Sözleri fonetik derňew ediň.

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 28-sah.

G- cekimsiz, acyk cekimsiz

U- cekimli, ince cekimli, dar cekimli, dodaklanyan, uzyn cekimli

L – cekimsiz, acyk cekimsiz,sonorly

Yne-de bir mysal:

Gecirilen derňew birinziden, yatdan cykanlaryň ýada salmagyna, ikinziden, xaysy duzgunleriň bilinmeyandiginiň ýada yuzley bilyandiginiň ýüze cykarylmagyna alyp baryar.

Mowzogy owrenmek cekimsiz sesleriň çekimli seslerden tapawudyny bellemekden, şol sesler xasyl bolanlarynda, gep agzalarymyzyň xyzmatlaryny bellemekden başlanyar.

Gecirilen derňew esasynda aşakdaky netizä gelinyar:

- 1.Cekimsiz sesleri cekimli sesler yaly uznuksiz aytmak mumkin dal.
- 2.Çekimsiz sesler xasyl bolanlarynda, xowanyň asuda çykyp gitmegine xaysy-da bolsa gep agzalarymyzyň bir ýa ikisi bilelikde päsgel berýär.

Elek

E - çekimli, inçe çekimli, giň çekimli, dodaklanmayan, gysga çekimli.

L - cekimsiz, acyk cekimsiz,sonorly.

E - çekimli, inçe çekimli, giň çekimli, dodaklanmayan, gysga çekimli.

K - cekimsiz, dymyk cekimsiz.

Şeýlelekedde fonetik derňew arkaly fonetikada temalaryň özleşdiriş derežesi hem-de okuwçylaryň amaly başarnyklary barlanylýar. Aýry-aýry temalardan soň doly däl fonetik derňew geçirilýär. Netizede doly fonetik derňewde:

- 1.Žümlede näçe sözüň bardygy anyklanyar.
- 2.Sözler bogunlara bölünýär. Ondaky bogunlaryň tipleri we görnüşleri kesgitlenilyar.
- 3.Xer bogundaky sesler kesgitlenilyar.

A) çekimlileriň uzyn ýa gysga, inçn ýa ýogyn, giň ýa dar, dodaklanýan ýa dodaklanmayan cekimlidigi;

B) cekimsizleriň açyk ýa dymyk, galmagally ýa sonarly, zarply ýa süýkeş cekimsizdigi anyklanylýar.

4.Sözlerde näxili ses üýtgemeleriniň ýüze çykandygy anyklanýar.

Mundan başga-da mekdep programmasynda leksikologiya bolimine degişli temalar gecilende grammatikanyň bir bolumi xokmunde leksik derňewler hem gecirilyar. Ol şeýle printsipleri nazarda tutýar:

Leksik derňew leksikologiýa boýunça geçilenleri özleşdiriş derejesini we başarnyklaryny barlamak maksady bilen geçirilýär¹. Aýry-ayry temalardan son gaytalamak, berkitmek üçin doly däl leksik derňew gecirmek, ahli temalar geçilenden soňra doly leksik derňew geçirmek maksada laýykdyr. Leksik derňew üçin sözlem agzasy bolup gelen sözi almak maslahat berilyar. 1.Sözüň leksiki-grammatik manysy (predmet, düşünje, hil-hasiyet, mukdar, gymyldy-hereket, hal-ýagdaý...aňladýandygy) anyklanylýar; 2.Sözüň leksik manysy anyklanylýar; Öz asyl manysynda ýa-da gocme manyda gelendigi, eger gocme manyda gelen bolsa, metafora, metanimiya, sinekdoha degişlidigi bellenüýär. Sözüň omonimdeşlik, sinonimdeşlik, antonimdeşlik aýratynlyklary anyklanylýar; 3.Söz ulanylyş ýygylgy taýdan häsiýetlendirilýär; Sözüň aktiw ýa passiw leksika degişliligi (arhaizmdigi, istorizmdigi, neologizmdigi) anyklanylýar; 4.Sözüň ulanylyş gerimi - umumyhalky ya-da cakli ulanylyan sozdugi (dialektal leksika, professional leksika ya-da terminologik leksika degişlidigi) anyklanylýar; 5.Sözüň stillere degişliligi, onuň emosional öwüşginli sözdügi ýa-da stilara sozdugi anyklanylýar. 6.Soze gelip çykyşy (döreýşi) nukdaynazardan hasiyetnama berilyar. Sözüň umumytürki sozdugi ya-da onuň söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik, semantik tärleri arkaly ýasalan sözdügi anyklanylýar. Alynma söz bolsa, onuň haýsy dilden geçendigi, nähili özleşdirilendigi anyklanylýar.

Emma bu xili derňewlere mekdep programmasynda ýörite durulyp geçilmeýär. Ol umumy görnüşde belli bir tema geçilenden soň ýa-da çärýegiň dowamynda alyp barylmany mümkin.

---

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 257-sah.

II BAP. Morfologik derňewleri öwretmegiň usullary

Grammatika (okamagy, yazmagy, dogry we edebi dilde geplemegi owretmek bilen birlikde) dil xakynda bilim berilyar. Bu bilimi almak ucun grammatika sapagynyň dogry metod bilen alnyp barylmagy zerurdyr. Mugallym dil faktyny owredende, teźribede barlanan metodlary ulanmalydyr. Biziň hazirki grammatikamyz dil faktlaryny owrenmek ucun, öňki grammatik ugurlardan tapawutly bolan metodlary talap edyar. Ol metodlar öňki metodlary duybudan taşlamaly dien meselani oz öňünde goyman, eysem onuň oňat taraplaryndan peydalanmagy maslaxat beryar.

Okuwçylarda doredilen düşüňzeleri berkitmek ucun okuw kitabynda berilen gonukmeleri işledilyar. Sozleriň gurluşlary barada okuwçylarda aýratyn düşüňzäniň doredilmeg ucun sada, goşma, tirkeş sozler aýry-áýralykda owren. Morfologiyada sozleriň ýasalyşy uytgeýşi we soz toparlary owrenilyar, şoňa gora hem bu bolum grammatikanyň esasy boleklerniň biri xasaplanyar. Ondan başga-da morfologiya hem orfografiýa we sintaksis bilen baglanyşykly. Grammatikanyň bu bolumini dogry owrenmedik okuwçy orfografiýany we sintaksis talaba laýyk ozleşdirip bilmeyar. Bu aýdylanlar ene dilini okatmakda morfologiyanyň naxili axmietiniň bardygyny gorkezyar.

Türkmen sozleri asyl soz ya-da asyl soz we goşulmalardan ybarat bolyar. Mundan başga-da sozleriň birnace sozden duzulmegi mumkin¹. Şunuň ýaly hem goşulmalar soz yasaýzy, soz uytgedizi we komekci dien toparlara bolunyar. Yasaýzy goşulmalarynyň komegi bilen emele gelyan sozlere yasama sozler diyilyar. Morfologik derňewde yokarkylaryň hemmesi yagny asyl we yasama soz, goşma soz, soz yasaýzy, soz uytgedizi we komekci goşulmalar anyklanmalydyr.

Söz toparlary derňelende bolsa olaryň morfologik aýratynlyklary görkezilmelidir. Derňew wagtynda xer söz toparlaryna degişli aşakdakylary aytmak mumkin.

---

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden teźribelik. Aşgabat, 2012, 67-sah.

Morfologik derňew sözleriň düzümini (asyl söz we ýasama soz, hillerini) sada söz, goşma söz, tirkeş söz, söz toparlaryny (haýsy söz toparyndandygyny), goşulmalary (söz ýasaýjy, forma ýasaýjy, söz üýtgediji) ýüze çykarýar. Meselem:

Sapar - okuwçylaryň ökdesi.

Sapar - at, has at, sada soz, asyl soz.

Okuwcywlaryň - okuw -at, jyns at, asyl soz; -cy - goşulma, ýasaýjy goşulma; -lar - goşulma, köplük san goşulmasy, üýtgediji goşulma; -yň - goşulma, eýelik düşümiň goşulmasy, üýtgediji goşulma.

Mowzuk esasynda sozleriň manysynyň hem morfologik gurluşynyň owrenilmegi goz önünde tutulyar. Sebabi sozleriň manysyna düşünmezden, onuň gurluşyny bilmezden baglanyşykly sozleýşi amal etmek mumkin dal. Ine, şu zerurlyk ucin-de «Asyl soz we goşulma» dien mowzuk owrenilyar.

Bu meseleler barasynda okuwcylarda öňden sada düşünzäniň bardygyna gora, mowzугy owreniek işi asyl we goşulmanyň namedigini ayyl-sayyl etmekden başlanyar. Şu maksat bilen aşakdaky asyldaş sozler many aňladyşlary we morfologik gurluşy tayyndan derňelyar.

Suw-ly	duz-ly
Suw-syz	duz-suz
Suw-la	duz-la
Suw-luk	duz-luk

Derňew esasynda şeýle netizelere gelinýär:

1). sütünäki sözleriň birinzi bölegi: «suw, duz» şol durşuna many aňladýarlar.

2).olar zatlary aňladýan atlar, asyl sozlerdir.

3). sütünäki ikinzi bölekler «-ly, -suz, -la, -luk» aýratynlykda many aňlatmaýarlar.

4). olar many aňladýan sözlere goşulyp, täze manyly sözlere emele getirýarlar.

5) şol bir sözden emele gelen sözler asyldaş sözlerdir.

6) aýratynlykda many aňlatman, goşulan sözlerine täze many berýän ýada onuň manysyny üýtgedýän bölekler goşulmalardyr.

Şeýlelikde, bu çykarylan netizeler soraglar arkaly aşakdaky ýaly umumlaşdyrylýar:

a) sozler asyl sozden hem goşulmalardan ybaratdyr.

b) asyl sozler sözleriň asyl manysyny - özenini aňladýarlar. Bular köplenç bir bogunly sozlerdir.

w) aýratynlykda many aňlatman, goşulan sözleri bilen ulanylýan bölekler goşulmalardyr¹.

«Asyl söz we goşulma» diýen düşünzeler ýüze çykarylandan soň, olaryň kesgitlemeleri aýan edilyar, xodurlenen mysallarda olary takykklamak boyunca gönükmeler işledilýär we olar morfologik derňew edilyar. Şonda asyl we ýasama sözleriň manysy-da, morfologik gurluşy-da aýdyňlaşdyrylýar.

Bu meseläniň amaly tarapydyr. Eger-de okuwçy sözleriň manysyna çuňňur düşünmese, onda sözleriň morfologik gurluşyny dogry anyklap bilmez. Şonuň üçin-de meseläniň şu ýatlanýan tarapyna äxmiet berilmegi gerek.

Sözleriň gurluşlary barada düşünze berlende-de, esasy üns olaryň many aňladyşlaryna we morfologik taýdan ýasalyşlaryna berilýär. Sebäbi şolarsyz bu mowzuga özleşdirmek mümkin däl.

Ýatlanylýan mowzuga garamazdan ozal «Türkmen diliniň söz baýlygy» barada berlen düşünzeleriň käsini okuwçylaryň ýadyna düşürmek hem şonuň bilen baglylykda sözleriň gurluşlaryny derňemäge geçmek maksada laýykdyr. Şonuň üçin hem sözleriň morfologik gurluşlarynyň dürli-durli bolyandygy mälim edilýär. Şunlukda, sözleriň gurluşlaryny takykklamak üçin aşakdakylara okuwçylaryň ünsi çekilýär:

Ene	Enegyz	ene-ata
Gyz	Akgul	gyz-gelin
Gul	gulyaka	oglan-gyz

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 70-sah.

Soraglar arkaly sütündäki mysal alnan sözleriň morfologik gurluşlary özara deňşdirilýär. Netizede gurluşlary boýunça sözleriň «sada, goşma, tirkeş» dien üç görnüşde bolýandygy kesgitlenilýär. Soňra bu görnüşdäki sözleriň manylary hem morfologik gurluşlary ýeke-ýekeden derňelýär. Olaryň aýratynlyklary ýüze cykarylyar.

Soz toparlary barada umumy maglumat berlende, şulardan ugur alnyp, beýan edilmeli serişdeler (materiallar) mugallymyň sözi usulynda düşündirilýär. Şonda ilki bilen dilimiziň sözlük düzüminde münlerçe sözüň bardygy, olaryň aglabasynyň dien ýaly özbaşdak manysy bolup, sözleýişde aýry-ayry xyzmatlary bitirýändigini belleniýär. Soňra dilimizde şeýle sözlerden başga birnäçe kömekçi sözleriň-de ulanylýandygy, olaryň özbaşdak manysynyň ýokdugy, Emma bularyň hem sözleýişde zerur bolýandygy nygtalýar.

Şeýlelikde, düşündirilişi dowam etdirilip, dilimiziň sözlük düzümindäki sözleriň hemmesiniň meňzeş hem tapawutly taraplaryny umumlaşdyryp, belli bir toparda birleşdireninde, ençeme sözleriň tebigatda bolan dürli zatlaryň atlaryny bildirýändigini bellemek bolýandygy aýdyňlaşdyrylyar¹.

Şu düşündiriş esasynda dilimiziň sözlük düzümindäki sözleriň iki topara: 1) «özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna» hem 2) «özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlaryna» bölünýändigini kesgitlenilýär. Soňra birinzi topara goşulýanlaryň xaysy soz toparydygy, ikinzi topara degişlileriniň-de xaysylardygy malim edilyar.

Axyrda bolsa **morfologik taýdan derňemegi** kyn bolmadyk sozlemler mysal alnyp, olary xasyl eden sözleriň xaysy söz toparlaryna degişlidiklerini bellemek boyunca gonukme edilyar.

Soz toparlary barada okuwçylarda ýokardaky ýaly umumy düşünze döredilenden soň, xer söz topary aýry-aýrylykda derňew edilýär.

Atlary öwretmek we olar boýunça derňew geçirmek. Bu okuwçylaryň ozalky düşünzeleriniň esasynda öwrenilýär. Munuň üçin «At diýip nämä

---

¹ Weýisow S. , Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012, 47-sah

düşünmeli? Ol nämäni aňladýar?» «Ak pagta, gök gowaça, açylan bägül, kiçizik caga» dien soz duzumlerinde xaysy sozler atlar?» kimin soraglardan peydalanylyar.

Bu soraglar atlar barada okuwçylarda näxili düşünzäniň bardygyny äşgär edýär. Şundan soň okuwçylaryň gözi etip duran erlerindäki zatlaryň ady soralyar.

Şunlukda tebigatda bar bolan äxli zadyň xersiniň öz adynyň bardygy nygtalyp, olaryň zogaplarynyň üsti etirilýär we şeýle netizä gelinýär:

1. Zatlaryň adyna at diýip düşünmeli. At zadyň adyny aňladýar.

Sebabi, atlar, söz toparlarynyň iň köp ulanylýanlarynyň biridir. Çünki türkmen diliniň sözlük sostawynyň esli bölegini atlar tutýar. Şonuň üçin hem atlary söz toparlarynyň möçber taýdan iň ulusy xasaplamak mümkin. Bäşinzi klasyň okuwçylary başlangyç klasda atlar bilen gysgaça tanyşýarlar. Şonuň üçin bu tema düşündirilip çuňlaşdyrylžak bolnanda, olaryň at barada alan bilimlerine esaslanmalydyr. Ýokarky düşündirişlerden soň mugallym atlaryň näxili soraglara zogap bolýandyklaryny sorag-zogap arkaly anyklamalydyr. Atlaryň soraglaryndan (kimiň?) diňe adamyň, (näme?) (niräniňki?) hem adamdan beýleki zatlaryň hemmesine degişli bolýandygyny nygtamalydyr¹.

Atlaryň funksiýasy beýan edilmeli bolanda, birnäçe sözlemi **morfologik derňew** etmek bilen atlaryň esasan eýe, aýyrgyç, doldurgyç we xabar bolup bilyandiklerini takyklamak mumkin.

Atlar ozlerniň aňladýan manylarynyň esasynda žyns we xas dien iki topara bolunýar. Bu boluniş beyan edilžek bolnanda, ilki žyns adyň aňladýan manysyny takyklamaly, okuwçylara şäxer, derya we ş.m. atlaryň naxili manyda gelyandigi soralanda okuwçylar ol sozleriň belli şäxer ya deryany dal-de, axli şäxer we deryany aňladyandygyny aydyarlar.

Meselem:

Aman şäxere gitdi.

---

¹ Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 2000, 27-sah.

Aman – xas at

Säxer – žyns at, -e- ýoneliş düşüminiň goşulmasy,

Git – işlik, - di – xabarlyk goşulma

Diýen sözlemde xas we žyns atlar getirilip olar morfologik derňew edilýär.

Netizede atlaryň derňelişi:

1. Düýp sözüň morfema düzümi anyklanylýar.

2. Gurluş taýdan asyl, ýasama, goşma, tirkeş atdygy kesgitlenilýär.

3. Many taýdan has at, jyns at, predmet ya-da düşünje bildirýän atdygy anyklanylýar.

4. Atlaryň kabul eden köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary seljerilýär.

Meselem:

Bilimsiz oy - otsuz ojak.

N u s g a:

Oy- asyl, sada duyp soz, many taýdan predmet bildiryan jyns at, birlik sanda, baş düşümde gelipdir.

Okuwçylar atlaryň zyzndan sypat temasyny öwrenip başlaýarlar. Şonuň üçin täze geçilýän temany (sypaty) atlar bilen baglanyşdyryp, zerur bolan ýerinde deňeşdirip beýan etmek mümkin.

Sypatlaryň kesgitlemesi düşündirilenden soň, olara degişli soraglary okuwçylaryň özlerine aytdyrmak bolar.

Türkmen dilinde forma tayyndan at bilen sypaty bir-birinden ayyryan aracak yok. Olar koplenc manylary, grammatik hyzmatlary bilen bir-birinden tapawutlanyar. Bu aydylanlar forma taýdan sypatlary gorkezyan hic hili goşulma ek diyildigi daldir. Cunki turkmen dilinde işlikden sypat yasaýzy -ak, -ek (yarak, depek), atlardan sypat yasaýzy -ly, -li (depderli okuwcy, cagaly ayal) we ş. m. goşulmalar arkaly yasalyan sypatlar kop. Bular bolsa sypatlaryň kabir morfologik alamatyny gorkezyar.

Many aňlatmakda at bilen sypatyň arasynda meňzeşlik bar (gymyldyny aňladyan at: ylgaw, goreş~ gymyldyny gorkezyan sypat: yuwruk, gacak~ zadyň hilini we ayratynlygyny gorkezyan at: tutan`erlilik, owadanlyk, gayratlylyk~ şu

manyda gelyan sypat: tutan`erli, owadan, gayratly we ş. m.). Bu yagday beyan edilende, atlar gecilende ulanylan premlardan peydalanylmaladyr.

Atlar predmeti aňladýandygy üçin özbaşdak ulanylýar¹. Emma sypatlar belli bir predmetiň belligini we alamatyny görkezýär, şonuň üçin ol predmeti bildirýän söz bolan at bilen getirilýär. At aýdylandan soň, başga bir sözüň aýdylmagyna garaşylmaýar. Emma sypatdan soň başga söz getirilmese, hiç hili many aňladyp bilmeýär. Sypatyň bu aýratynlygyny okuwçylaryň aňyna etirmek ucun at we sypaty eke-ekeligine ulandyryp görkezmeli, öň aýdyp geçişimiz ýaly, atlar özbaşdak ulanylanda, many aňladýar, ekeligine getirilen sypat bolsa belli many aňlatmaýar

Bular dersiň dowamynda sözlemleri mysal getirmek bilen olary morfologik derňew gecirmelidir.

Meselem:

Gara reňli galam.

Gara – sypat

Reňk – at, -li – sypat ýasayýzy goşulma

Galam – at.

Okuwçylar başlangyçda san barada düşünze alýarlar. Ondan başga-da arifmetikada sanlar bilen işleýärler. Şunuň üçin sanlar barada düşünze bermek okuwçylaryň bilýän zatlaryny gaýtalamak bilen baglanyşdyrylanda (atda, sypatda görenlerimiz ýaly) temanyň aňly-düşünzeli özleşdirilmegine sebäp bolyar. Bu işler degişli mysallar arkaly ýerine eririlenden soň, sanyň kesgitlemesi şeýle beýan edilýär: **Mukdar we tertip bildiryan sozlere san diyilyar:** Sonanyň baş depderi bar. Maýa başinzi klasda okaýar.

Turkmen dilinde atsyz sanlar grammatik taydan atlardan tapawutlanmajar. Atlar ýaly düşüm we ýöňkeme goşulmalaryna kabul edilýärler, şunuň ýaly hem sözlemiň her hili agzasy bolup bilyarler.

Mukdar we tertip sanlary beýan ediljek bolanda, sanyň soraglary barada berlen maglumatlara esaslanyp, many taýdan mukdar we tertip sanlaryň

---

¹ Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 2000, 33-sah.

arasyndaky tapawudy okuwçylaryň gatnaşmagy bilen barlap görmeli. Şu işler gecirilenden soň, (näçe? diýen soraga žogap bolýan sanlara mukdar san, näçenzi? we haysy? diýen soraglar žogap bolup, predmetleriň bir-birinden öň ýa soň gelýändigini görkezýän sanlara hem tertip san diýilýändigini kesgitleme hökmünde düşündirilýär. Meselem:

Şeker dokuzynzy klasda okaýar.

Şeker

Dokuz – mukdar san, -ynzy – tertip sanyň goşulmasy

Klass – at, -da- wagt-orun düşümiň goşulmasy

Oka- işlik –yar-xäzirki zaman işligiň goşulmasy

Çalyşmalar öwretmesi çylşyrymly temalaryň biridir, çünki olar at we beýleki söz toparlarynyň käbiri ýaly predmeti aňlatman, adyň, sanyň we ş. m. deregine ulanylyar. Konspekt ya-da gürrüniň gidişi görkezme, çalyşmanyň kime, nämä degişlidigini anyklamak mümkin bolmaýar. Ýokarky meseleleri nazara alyp, çalyşmanyň nämäden ybaratdygy okuwçylara düşündiriljek bolanda, ilki başlangyçda geçilenleri olaryň ýatларыna salyp gaýtalamalydyr. Ondan soň aşakdaky ýaly teksti hödirläp, onda ulanylan çalyşmalary tapdyryp olryň haýsy söz toparynyň deregine ulanylandygyny anyklamalydyr. Çalyşmanyň kesgitlemesini çagalaryň özlýerine şeýle tertipde aýdylýar: (Atlaryň, sypatlaryň we sanlaryň deregine ulanylýan sözlere çalyşma diýilýär).

Çalyşmalaryň hilleri düşündirilende olaryň käbiriniň manysy we sözlemde ýerine etirýän funksiýasy bilen okuwçylary tanyşdyrmak zerurdyr. At çalyşmalaryň birinzi we ikinzi ýöňkemelere has atlaryň ýerine ulanyp, birinzi ýöňkeme gepleýän adamyny görkezýär, ikinzi ýöňkeme bolsa diňleýzi şahsy aňladýar. Üçünzi ýöňkeme hem adam adynyň, hem beýleki sözleriň deregine ulanylýar. Soňky ýagdaýda görkezme

çalyşmasyna öwrülýär. Adam adynyň deregine gelende gürrüňe gatnaşmaýan şahsy görkezýär¹.

Bu çalyşmalar sözlemde atlaryň ýerine ýetirýän funksiýasynda gelip bilyar.

Men	biziň
Sen	siziň
Ol	olaryň

Sözlemde at çalyşmalaryndan biri gelenlerinde olary morfologik derňew gecirilende yokardaky yaly nusga esasynda alyp barylmaladyr. Sorag çalyşmalary esasan prdmet, onuň hili, sany hakda ýa-da hereketiň orny wagty, hili we ş. m. hakdaky sowaly aňladýar. Bu çalyşmanyň beýanynda onuň predmeti, predmetiň hilini we sanyny ýa-da hereketiň ornuny, wagtyny we hilini gorkezmek ucun nahili sowal bermek bolyandygy barada okuwçylara degişli maglumat bermek zerurdyr.

Görkezme çalyşmalarynyň näme üçin ulanylýandyklary olaryň atlaryndan hem mälim bolýar. Bu çalyşmalaryň leksiki manysy iki hili bolyar:

1.Ýakyndaky predmeti aňladýanlar: bu, şu: 2.Uzardaky zady görkezýänler: ol, şol. Bular hem at çalyşmalary ýaly özbaşdak ulanylýar, hem ayygyc hokmunde başga sözleri aýyklarly gelýärler².

Gaýdym çalyşmasy diňe bir sözden, ýagny (öz) sözden ybarat . Bu söz köplenç ýöňkeme bilen üýtgedilip ulanylýar. Bu çalyşma düşündirilende mysallar arkaly onuň at çalyşmasynyň, atlaryň we kabir beýleki söz toparynyň deregine gelýändigini görkezilmelidir. Yokluk çalyşmasy bolan (hiç) predmetiň bardygyny iňkär etmegi aňladýar. Özüniň iňkär edýän predmetini görkezýän sözüni aýyklarly gelýär: hiç zat, hiç wagt, hic haca, hiç kim, hiç bir we ş. m. Bu çalyşmalar geçilende

¹ Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 2000, 40-sah.

² Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 2000, 57-sah.

hem mugallym degişli mysallary hödürläp, onuň aňladýan manysyny we ulanylyşyny mysallardaky manylaryna we funksiýalaryny okuwçylaryň aňyna ýetirmelidir.

Işlikleri derňew etmek. Gymyldy - hereket eňiş düşümi geçilende hem agzalyar. Bu erde-de eňiş düşüminiň gymyldy hereket bilen baglanyşykly erleri okuwçylara gaýtaladylyar. Onuň zyy bilen işliklere degişli bolan gymyldy - hereket we ýagdaý giňeldilip belli sistema salynar.

Käbir işlikler predmetiň bir erden başga bir ere ornuny üýtgedýänini aňladýar: barmak, gelmek. Birnäçe işlikler bolsa predmetiň orun taýdan eriniň üýtgeýänini görkezmän, predmetiň göwrüminiň ulalyp ya kiçelýändigini bildirýärler: ösmek, solmak. İşlikleriň başga bir topary bolsa predmetiň öňki duran erinden ekary galýandygyny, galandan soň, hereketini dowam etdirýändigini aňladýar: uçmak, bökmek we ş. m. Bu işlikler predmetiň bir durşyny gymyldy-hereket bilen baglaman görkezýänligi üçin, ol işliklere predmetiň ýagdaýyny aňladýanlar diýilýär. İşlik barada maglumat berilýän döwürde, zaman aňladyşy dogruda hem düşünze bermek zerurdyr. Munyň üçin derňelýän mysalda ulanylan işligiň zamanyna degişli sorag berip, onuň haýsy zamanda yerine etirilyändigini, etirilendigini ya-da etiriljekdigini anyklamaly¹.

Ýokarky tertipde işliklere degişli umumy maglumat berilenden soň, mugallym işlikleriň esasy aýratynlyklaryň haýsylardan ybaratdygyny sanap, zemleýär. Şundan netize çykaryp, işlikleriň kesgitlemesi aşakdaky tertipde beýan edilýär: **(Gymyldy-hereketi ya-da yagdaýy bildirýän sözlere işlik diýilýär)** Meselem: geldi, gitdi, işledi, oturdy, durdy we ş. m.

Şeýlelikde sözlem içinde gymyldy-xereketi aňladýan sözlerden mysal getirilip, olary morfologik derňew etdirmelidir.

Oraz Aşgabada gitdi.

---

¹ Garayew N., Garayew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 76-sah.

Oraz- xas at, Aşgabat – žyns at, git –düýp işlik, -di –işligiň öten zaman formasynyň goşulmasy.

Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikleri öwretmek we derňew gecirmek. Okuwçylar eňiş düşümi geçilende, işlik arkaly ýüze çykýan hereketiň başga bir predmete geçýäni bilen tanyşýarlar¹. Ondan başga-da işlik barada umumy maglumat berilende, olaryň gymyldy-hereket we ýagdaý aňladyşy beýan edilýär. Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikler düşündirilende hem ýokarky meseleleriň ikisi hem okuwçylaryň gatnaşmagy arkaly doly gaýtalanylýar, täze tema bilen baglanyşdyrylýar.

Täsirini geçirmeýän işlikleriň hem aňladýan hereketiniň nämedigi takykklanýar, okuwçylar bu hili işlikleriň üsti bilen görkezilýän gymyldy-hereketiň ýa-da ýagdaýyň başga bir predmete geçýändigine göz etirýärler.

Mugallym şular ýaly derňewden netize çykaryp, birinzi tipdäki işliklere täsirini geçirýän, ikinzi tipli işliklere hem tasirini gecirmeyan işlik diýilýändigini mälim edip, olaryň kesgitlemesini okuwçylara aýdyp berýär. Tema düşündirilende, **morfologik derňewe** esaslanmak bolar. Derňewde hödürlenýän mysallary okuwçylar analizleýärler. Ondaky ýasama işlikler tabşyrylyp, söz bilen goşulmalaryň arasy açdyrylýar. Okuwçylar işlik ýasalan söňň haýsy söz toparyndandygyny we goşulmalarynyň haýsylardan ybaratdygyny anyklaýar. Mugallymyň özi bolsa derňewiň yzyndan analiziň netizesini žemläp, işlikleriň haýsy söz toparlaryndan ýasalýandygyny aýdyp beriň.

Işligiň namalim formasy belli zamany aňlatmaýar, işlikler ýaly belli bir ýöňkemä degişli bolmaýar we sany görkezmeýär. Diňe gymyldy-hereketiň we ýagdaýyň adyny tutýar: okamak, ýazmak, barmak, okamazlyk, ýazmazlyk, barmazlyk we ş. m.

Ýokarky düşündirişden soň mugallym çagalaryň gatnaşmagynda işligiň nämälim formasyny morfologik taýdan **derňäp** başlaýar. **Derňew netizesinde (-mak, -mek) we (-mazlyk, mezlik)** goşulmalarynyň işligiň

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 79-sah.

namalim formasyny yasamak wezipesini yerine etiryandigi yuze cykarylyar.

Şu ýerde mugallym işligiň nämälim formasyny ýasaýzy goşulmalardan beýleki bölegini düýp işlik diýilýändigini okuwçylara aýdyp berýär. İşligiň nämälim formasynyň şular ýaly esasy aýratynlyklary takyklandan soň ýöňkeme üstünde ishlenende, işligiň nämälim formasynyň barlyk we ýokluk formalary we olaryň sostaw bölekleri (duyp işlik we goşulma) okuwçylaryň özlerine tapdyrýar.

Işligiň nämälim formasynyň barlyk formasynyň (-mak, -mek) soňundaky k düşüp galyp, at şeklinde ulanylyşyna köp duş gelinýär: gowurma, dograma we ş. m. Umuman işligiň nämälim formasy ada ýakyn bolany üçin, hut atlar ýaly ýöňkeme (degişlilik goşulmasyna) we düşüm goşulmalaryny kabul edýär. Bu mesele düşündirilende, atlaryň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýşi gaýtalandyrylýar.

Oten zaman işligi beýan edilende, üns berilmeli esasy bir mesele garýar, ol hem bolsa bu işligiň üsti bilen ýerine etirilen gymyldy-hereketiň ýa-da ýagdaýyň geplenýän wagtdan öň ýüze çykyp gutarylandygyna we gepleýäniň üýze çykan gymyldy-hereketi gorendigini we anyk bilýändigini okuwçylara etirmekdir. Bu işi amala aşyrmak üçin täze beýan edilýän temanyň kem işliklerden (-dy, -di) bilen deňleşdirmeli olaryň many aňladyşyndaky meňzeşligi ýüze çykarmaly, kem işliklerdäki yaly sorag-zogapdan peýdalanmaly

Mugallym işligiň **hazirki zaman** formasynyň gepleýän wagtda ýüze çykýandygyny beýan edenden soň, häzirki zaman işligini ýasaýan goşulmany (-yar, -yardigini) hem aýdyp beryar.

Okuwçylar häzirki zaman işliginiň nämeden ybaratdygy, ony ýasaýzy goşulmalary barada düşünze alanlaryndan soň, mugallym häzirki zaman işliginiň forma we many aňladyşy taýdan iki topara bölünýändigini sorag-zogap hem-de gönükmeleri morfologik derňew etmek arkaly öwredýär.

Işligiň gelzek zaman düşündirilende, iki meseläniň beýan edilmegi zerurdyr. Birinžiden, gelzek zamanyň nämeden ybaratdygyny okuwçylaryň

aňyna ýetirmek. Bu mesele öten we häzirkî zamanlar bilen deňeşdirmek we baglanyşdyrmak arkaly geçilýär¹.

Ikinziden geljek zaman işliginiň mälim we nämälim geljek zaman diýen iki topara bölünýändigini anyklanýar. Bu işi ýerine etirmek üçin malim we namalim geljek zaman işliklerine degişli mysallar okuwçylara öwredilýär. Olaryň biriniň mälim we beýlekisiniň hem nämälim zamany görkezýändigini olaryň özlýerine anykladylýar.

Mälim geljek zaman işliginiň ýazuwyna degişli hiç hili düşündiriş zerur bolmaýar, çünki bu forma ýöňkeme bilen üýtgemeyär, (-žak, -žek) goşulmalary bilen baglanyşykly täze düşündirişi talap edýän orfografik kadasy gabat gelmeýär. Emma nämälim geljek zaman işligi barada aşakdakylary beýan etmek zerurdyr.

Nämälim geljek zaman işliginiň ýazuwynyň ýöňkeme we düşüm goşulmalarynyň käbir düzgünine meňzeýän ýerleri hem bar. Şonuň üçin işligiň zamanynyň bu görnüşi ýöňkeme we düşümiň ýazuwy bilen deňeşdirilse, has peýdaly bolar.

Işligiň şert formanyň düşündirilişinde we derňew edilende, esasan şert formadaky işligiň aňladýan manysyny okuwçylaryň aňyny ýetirmäge uns bermek zerurdyr. Şert işliginiň eke özi ulanylmaýar. Ony başga bir işligiň aňladýan gymyldysy bilen baglanyşda getirmeseň, doly many bermeýär: Şähere gitsem, kitap alynar. Bu mysalda iki sany mysal ulanylypdyr. Olaryň birinžisi (gitsem), ikinžisi bolsa, (alaryn. Gepleyan adam özüniň kitap alžakdygyny habar berýär. Ýerine etiržek işini başga bir gymyldy-herketiň ýüze çykmagyna bagly edip goýýar. Onuň nietlenen işiniň amala aşyrylmagy üçin zerur ýagdaýyň döremegini bolsa gitsem (işligi görkezýär. Diýmek bu işlik gepleýäniň (şu mysalda) nietiniň ýerine etirilmegi üçin zerur bolan ýagdaýy aňlatmak üçin hyzmat edýär. Şular ýaly funksiýany ýerine etirýän işliklere bolsa şert işligi diýilýär².

¹ Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 23-sax.

² Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 37-sax.

Ýokarda aýdylanlar mysal üstünde okuwçylara düşündirilenden soň, şert işliginiň üç zamany (öten, gelzek, häzirki) aňladyşy öňki geçilen temalarda ulanylan priemlara esaslanmak arkaly beyan edilyar. Bu meselede şert işliginiň kontekstde dürli zaman aňladyşyna aýratyn üns bermek zerurdyr.

Işligiň arzuw-ökünç formasyny öwredilende we derňew geçirilende Işligiň bu formasynyň manysy we kesgitlemesi öňki geçilen işlik formasynyň düşündirilişi tertipde beýan edilyar.

Ýokarky işlerden soň işligiň arzuw-ökünç formasynyň ýasalyşy we ulanylyşy barada aşakdaky maglumat berilýär:

1. Nämälim gelzek zamandan ýasalyan forma düşündirilende, gelzek zaman işligi gysgaça gaýtalanyp, täze tema bilen baglanyşdyrylýar. Mundan başga-da işligiň arzuw-ökünç formasynyň bu görnüşi şert işligi bilen ulanylýanlygy üçin, sapakda şert işligi hem gaýtalanmalydyr. Täze temanyň manysy bilen baglanyşdyrylmalydyr.

2. Bu forma hut şert işligiň özünden ýasalyanlygy üçin, tema bilen baglanyşykly işligiň şert formasy gaýtalanýar, onuň bilen täze ýasalan işlik formasynyň arasyndaky many aýratynlygy okuwçylara aýtdyrylýar.

Ortak işlikler öwredilende we derňew geçirilende Ortak işlikleriň işliklerden ýasalyandyklaryny, işlikler ýaly belli zamany (öten, gelzek, häzirki) aňladyp, ähli işlik formalarda bolşy ýaly, özlerine baglanýan doldurgyçlaryň degişli düşümde gelmeklerini talap edýändigini düşündirmeli hem-de sözlemleri morfologik derňew etmek arkaly öwretmelidir. Şu taraplardan seredeniňde bu kategoriýa işliklere degişli bolýar. Emma beýleki tarapdan atlara baglananda, sypatlara meňzeýärler. Ýokarkylardan başga-da ortak işlikler at rolunda gelip, san, ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýär. Bu görüp geçenlerimiz ortak işlikleriň sypat, at we işlikleriň hemmesine degişli bolýandygyny görkezýär. Işligiň bu görnüşine) ortak

işlik diýilmeginiň sebäbi hem onuň işlik, sypat we atlaryň arasynda ortak bolyandygy ucindir¹.

Ortak işlikleriň zaman aňladyşy işlikleriň zaman aňladyşynyň düşündirilişiniň gaýtalanmagy arkaly beýan edilýär.

Öten zaman ortak işliginiň -an, -en (goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýanlygy beýan edilenden soň, okuwçylardan onuň ekluk formasynyň nähili bolýandygy soralyar. Olar bolsa öten zaman işliginiň) -madyk, -medik (affiksi arkaly ýasalýandygyny aýdýarlar. Okuwçylaryň aýdanlary dogry, emma bu erde başga bir mesele ýüze çykýar, ol hem öten zaman ortak işliginiň ekluk galypynyň onuň barlyk formasyndan ýasalmaýanlygydyr. Eger barlyk galypyndanyasalmagy bolsa, (alan - alman, goren - gorman) yaly formalaryň ýüze çykmaklygynyň zerurlygy duýalýar. Çünki işligiň beýleki formalarynda ekluk goşulmasy bolan (-ma, -me) düýp işligiň yzyndan getirilyar: geldi - gelmedi, gordi - görmedi we ş. m. Görşümüz ýaly, öten zaman ortak işliginde meseli düýbünden başgaça bolýar. Düýp işliginiň soňundan (-ma, -me) ekluk goşulmasy getirilse-de, onuň yzyndan (-an, -en) öten zaman ortak işliginiýasaýzy affiks taşlanýar, onuň ýerine (-dyk, -dik) goşulmasy ulanylýar. Munyň özi türkmen dilinde öten zaman ortak işliginiň özünden ýasalýan ekluk formasynyň ekdugyny, onuň deregine (-dyk, -dik) bilen ýasalýan has köne ortak işlikden öten zaman ortak işliginiň emele gelyändigini mälim edýär. Öten zaman ortak işliginiň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýşi atlaryň ýöňkeme we düşüm bilen üýtgeýşiniň gaýtalanmagy bilen baglylykda beýan edilmelidir. Okuwçylaryň özlýerine ortak işlikleriň bu hili üýtgeýişlerini aýtdyrmalydyr we sozlemleri derňew etdirmelidir².

Gelzek zaman ortak işligi mälim gelzek zaman (-zak, -zek) we nämälim gelzek zaman (-ar, -er) affiksleriniň kömegi bilen ýasalýar. Şonuň üçin bu temanyň düşündirilişi gelzek zaman işligini okuwçylaryň özlýerine

¹ Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 47-sax.

² Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004. 58-sax.

gaýtalatmakdan başlanmalydyr. Bu hili ortak işlikleriň ekluk formasy mälüm gelzek zaman bilen nämälim gelzek zamanyň birlik san olluk ýöňkemesiniňki ýaly bolýanlygy üçin, bu erde ol temalary okuwçylaryň ozlerine gaýtalatmak yeterlikdir.

Hal işligi öwretmek we derňew etmek. Hal işligi beýleki işliklerden zaman aňladyp bilmeýänligi bilen tapawutlanýar. İşligiň bu görnüşiniň yzyna kem işlikleri ((Kem işlikleri öwretmek) diýen bölüme serediň) goşulanda, dürli işlik formalary ýasalýar, köplenç ýagdaýda bolsa işlige baglanyp, gymyldynyň nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny mälüm edýär.

Hal işligiň ýasalýşy düşündirilende, söz ýasaýzy goşulmalar gaýtalanýar. Onuň ýazuwy bolsa dar dodak çekimlileriň ýazylýan we yazylmayan kadalaryna esaslanlyp beyan edilyar.

Bu tema geçilende, onuň yokluk formasynyň öten zaman ortak işliginden ýasalan ýaly bolup görünýändigini hem bellemelidiris.

Kem işlikleri öwretmekwe derňew etmek. Kem işliklere ylmy grammatikada habarlyk goşulmasy diýilýär. Bularyň özi birnäçe goşulma we bir sözden (eken) ybaratdyr. Kem işlikler at we at rolundaky sözlere we işliklere goşulyp, goşulan sozuni oten ya-da hazirki zamana baglap, olara sözlemde habar bolmak ukybyny berýär. Kem işlikler atlara zaman ekundysyny berýänligi üçin, olary işliklere ýakynlaşdyrýar.

1. Öten zamany aňladýan kem işlikler: -dy, -di, eken (-ka, -ka).

2. Häzirki zamany aňladýan kem işlikler -dyr, -dir, dur, -dur, -myş, -miş, -muş, -müş.

Mugallym kem işlikleriň öten we häzirki zamana degişli bolşuny işlikleriň zaman aňladyşy bilen baglanyşdyryp beýan etmelidir. Bu işlikleriň yzy bilen her bir kem işligiň ulanylyşy we aňladýan manylaryny düşündirmäge geçmelidir¹.

Öten zamany aňladýan kem işlikler. Atlary we at rolundaky sozleri öten zaman bilen baglanyşdyrýan kem işlikler beýan edilende, mugallym

---

¹ Garayew N., Garayew Y. Mekdebpde turkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 111-sah.

degişli mysaly okuwçylara hödürleýär, onda ulanylan kem işligi tapmaly, onuň haýsy zamany bildirýändigini anyklamaly we kem işligi kabul eden sözüň (ýa-da kem işlik bilen ulanylan sözüň) aňladýan manysyny aydyp bermegi talap edyar.

Sorag-žogap arkaly (eken) kem işliginiň manysy takykkladandan soň, mugallym bu sözde forma we many taýdan ýüze çykýan özgerişleri düşündirmäge geçýär.

Mugallymyň özi (eken) goşulmasynyň gysgalyp, ilki (-ka) , ondan soň singarmonizme eýerip (-ka) goşulmasyna öwrülendigini düşündirýär. Singarmonizmiň nämedigini bolsa okuwçylaryň özlýerine gaýtaladýar. Ýokarky düşündirişden soň (-ka, -kä) goşulmalarynyň ulanylyşy we many aňladyşy barada okuwçylara maglumat berilýär. Bu goşulmalaryň manysy (eken) kem işliginiň manysyndan düýp göter tapawutly, çünki (eken), oň görüp geçişimiz ýaly, öten wagtda ýüze çykanwakany, ýagdaýy gepleýäniň oň bilmän, soň duýap galanyny beýan edýärdi, emma (-ka, -ka) goşulmalary, birinžiden, bir wagtda ýüze çykan iki wakany baglanyşdyrýar: Cerkez okuwcyka, depderlerini gowy saklayardy. Mysal hokmunde getirilen sözlemde hem öten wagtda Çerkeziň okuwcy bolany hem-de onuň öz depderlerini gowy saklany beyan edilyar. Bu iki wakany wagt tayyndan bir-birine barlamak wezipesini (-ka) goşulmasy ýerine etirilýär. Ikinžiden, many taýdan (-ka, -kä) goşulmalary (eken) kem işligine meňzemeýär, çünki bu goşulmalary kabul eden söz öten zamanda biriniň (predmetiň) belli ýagdaýda bolandygyny görkezýär. Şeýle wakanyň ýüze çykanyny gepleýäniň bilýändigini hem anyk mälim edýär. Bu aýdanlarymyzy ýokarky mysalymyzdan hem görmek mümkin. Gepleýäne Çerkeziň okuwçy bolany, onuň okuwçy bolan wagtynda öz depderlerini gowy saklany¹.

(Eken, -ka, -kä) kem işliginiň sorag sözleminde ulanyşynda we many aňladyşynda hem birnäçe tapaludyň bardygy goze ilyar. Bu hili aýratynlyklary aşakdaky tertipde sorag-žogap arkaly düşündirmek mümkin.

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 140-sah.

Häzirki zamany aňladýan kem işlikler. Bu hili kem işlikler hem özleriniň many aňladyşlary boýunça iki topara bölünýär. Birinzi topary (-dyr, -dir, -dur, -dür) häzirki ýagdaýda biriniň (predmetiň) belli ýagdaýdadygyny gepleýäniň anyk bilýändigini görkezýär. Ikinzi topary (-myş, -miş, -muş, -müş) häzirki wagtda biriniň (predmetiň) belli ýagdaýdadygyny gepleýäniň anyk bilmeýändigini, ol barada gumana esaslanyandygyny malim edýär.

Ýokarky ýagdaýlary düşündirmek üçin kem işligiň öten zamany aňladýanlaryny beýan etmekde ulanylýan sorag-žogapdan peýdalanmak mümkin. Kem işliklerde ýoklugy görkezmek üçin (dal) modal sozi ulanylýar. Bu söz ulanylanda, söz bilen kem işligiň arasyndan gelip, kem işlik goşulmasyny kabul edýär. (Kem işlikleriň ýöňkeme bilen üýtgeýşi okuw kitabyndaky shemalar esasynda owredilyar).

Hallary owretmek we derňew etmek. Sypatlaryň hiç hili üýtgemän, atlaryň aýratynlygyny, olaryň bellik we alamatlaryny aňladyşy ýaly, hallar hem hiç hili üýtgemeyär, işliklere baglanyp gelýär, olar arkaly ýüze cykyan gymyldy-hereketiň hilini, aýratynlygyny we ş. m. aňladýar. Bu aýdylanlar funksiýa we many aňladyş taýdan ýokarky söz toparlarynyň arasynda ep-esli meňzeşligiň bardygyny mälim edýär. Bulardan başga-da mekdep grammatikasynda sypatlaryň birnäçesiniň hallara goşulýandyklaryny nazara alsak, olaryň aralaryndaky ýakynlygyň nähili derezededigine göz etirmek kyn bolmaz. Sypatlar bilen hallaryň aralaryndaky esasy tapawut - olaryň biriniň atlara beýlekisiniň hem işliklere baglanyanlygydyr. Okuwçylar sypatlaryň okydylyşy bilen tanyş, şonuň üçin hallara aňsatlyk bilen düşünerler. Asyl we yasama hallar geçilende, asyl söz, goşulma we ýasama söz temalary okuwçylara gaýtaladylyar. Hallaryň asyl ýa-da yasamadygy okuwçylaryň özlýerine aytdyrylyar.

Komekcileri owretmek we derňew etmek. Kömekçiler özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlaryna girýär, şonuň üçin hem sözlem agzasy

bolup bilmeýärler. Ilki gezek bu tema düşündiriljek bolanda, soz toparlary we bölünüşleri gysgaça gaýtaladylyp ýada salynýar, täze tema bilen baglanyşdyrylýar¹.

Tema barada umumy maglumat berilenden soň, kömekçileriň bölünüşini bellänilip, olaryň her birini aýratynlykda beýan etmäge geçilýar. a) **Baglaýjylary öwretmek we derňew etmek.** Baglaýjylaryň iki sözi ýa-da sözlemi özara baglanyşdyrýandygyny görkezmek üçin mugallym içinde baglaýjy ulanylan teksti okuwçylara hödürleýär, ilki bilen olardan baglaýjylary tapdyrýar, onuň yzysüre bolsa baglaýjynyň söleri ýa-da sözlemi baglap gelendikleri anykladylyar.

b) **Sözsoňulary öwretmek we derňew etmek.** Sözsoňularyň sözləri dürli manyda getirmek üçin ulanylýandygy okuwçylara aýdylandan soň, olaryň özleriniň baglanýan sözlerinden soň gelýändikleri, şonuň üçin hem (sözsoňy) diýen terminiň ulanylýandygy ýatlanylýar.

Sözsoňularyň many aňladyşlary taýdan bölünüşleri geçilende, baglaýjylarda gören sorag žogaplarymyz ýaly guralan sorag-žogaplaryň esasynda yuze cykarmak bolar.

Käbir okuwçylar meňzetmek bilen deňşdirmegi görkezýän sözsoňylary bir-biri bilen garyşdyrýarlar, şonuň üçin bu sözləriň özara manylarynyň aýratynlygynyň üstünde ýörüte durulmalydyr.

Umlukleri owretmek we derňew etmek. Bu tema bilen soz toparlary we morfologiya kursy doly gutaryar. Mekdep grammatikasynda bu tema uzypsyz orny eýeleýär. umlukleriň kesgitlemesinde olaryň begenmegi, gynanmagy, içki duýgyny aňladyany doly suratda berilyar. Ol manylary okuwçylaryň aňyna etirmek üçin ümlükleri okuwçylara sözlemde getirdip, olaryň nähili sölemlere baglanyp geçýändiklerini, haýsysynyň begenzi ýa gynanzy we ş. m. görkezýändikleri ýüze çykarylyar.

Bulardan başga-da morfologiya kursunda sozlemleri, sozleri morfologik gurluşy ýaoýunça derňew etmekde degişlilik kategoriýalary hem giňişleýin

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdepde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 155-sah.

öwredilip geçilimelidir. Meselem, düşüm kategoriýasynyň sözlemdäki xyzmatyna seredip geçeliň.

Hazirki turkmen dilinde 6 sany düşüm bar.

1. Bař düşüm 2. Eýelik düşüm.

3. Ýöneliř düşüm.

4. Yeňiř düşüm.

5. Wagt-orun düşüm.

6. Çykyř düşüm¹.

Düşüm adalgasy düşümlü, gelşikli sözleri bilen manydař. Düşümler atlary (atlařan sözleri) sözlemdäki bařga sözler bilen baglanyřdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: bař düşümde gelen söz sözlemdäki bař agza, ýagny eye bolup, habary ozune tabyn etse, eyelik düşüm öz gořulan sözünü at bilen, beyleki düşümler işlik bilen baglanyřdyryp, özlari olara tabyn bolup gelyarlar. Düşümleriň hersiniň öz gořulmalary, aňladýan grammatik manylary, jogap bolyan soraglary, oz yerine yetiryan hyzmaty bar: Düşümleriň gořulmalary:

1. Bař düşüm. - (gořulmasy ýok)

2. Eýelik düşüm. -yň/ -iň/ -uň/ -üň/ -ň/ -nyň/ -niň/ -nuň/ -nüň

3. Ýöneliř düşüm. -a/-e, -na/-ne

4. Yeňiř düşüm. -y/ -i, -ny/ -ni

5. Wagt-orun düşüm. -da/de, -nda/-nde

6. Çykyř düşüm. -dan/ -den, -ndan/ -nden

Düşümleriň soraglary:

1. Bař düşüm.-Kim? Name? Nire?

2. Eýelik düşüm.-Kimiň? Namaniň? Niraniň?

3. Ýöneliř düşüm.-Kime? Nama? Nira?

4. Yeňiř düşüm.-Kimi? Namani? Nirani?

5. Wagt-orun düşüm.-Kimde? Namede? Nirede?

6. Çykyř düşüm.-Kimden? Nameden? Nireden?

Düşümlerde sozleriň üýtgeyiřleri:

---

¹ Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Ařgabat, 2000. 54-sax.

1. Baş düşüm.- Mugallym, kitap, Aşgabat
  2. Eyelik düşüm.-Mugallymyň, kitabyň, Aşgabadyň
  3. Yoneliş düşüm.-Mugallyma, kitaba, Aşgabada
  4. Yeňiş düşüm.-Mugallymy, kitaby, Aşgabady
  5. Wagt-orun düşüm.-Mugallymda, kitapda, Aşgabatda
  6. Cykyş düşüm.-Mugallymdan, kitapdan, Aşgabatdan
- Düşümleriň sozlemdaki esasy hyzmatlary:

1. Baş düşüm.- Eye
2. Eyelik düşüm.-Eyelik-degişlilik ayyrgyjy
3. Yoneliş düşüm.-Yoneliş doldurgyjy
4. Yeňiş düşüm.-Yeňiş doldurgyjy
5. Wagt-orun düşüm.-Wagt doldurgyjy, orun doldurgyjy
6. Cykyş düşüm.-Cykyş doldurgyjy

Baş düşüm.

Bu düşümde gelen sozüň sozlemde baş agza - eye bolşuna gora, ol baş düşüm atlandyrylypdyr. Asyl, yasama, goşma, tirkeş, atdygyna, kopluk, degişlilik goşulmalaryny alan-almandygyna garamazdan, düşüm goşulmasyny kabul etmedik atlar baş düşümde gelen hasaplanylýarlar. Olar sozlemde habar tarapyndan ayyklanyp, gymyldy-herketiň subyektini aňladyp gelyarlar, habar bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşýarlar. Meselem:

Magtymguly, kim bar olmez,
 Ajal doymaz, zemin dolmaz,
 Asman inmez, yer cowrulmez,
 Gun yorur, aylar goruner

(Magtymguly).

Atlaşyp, baş düşümde gelende beýleki söz toparyna degişli sözlerem sozlemde eye bolup bilyar:

Kimse ondan dogmady, ol kimseden (Wepayy).

Yalaňaç suwdan gaýtmaz (Nakyl).

Ýüz tutma sözlerem baş düşümde gelen atlardan bolýarlar:

-Hay, Owez jan, sen name diýsem, rastdyr diýiber, gaňryşyma gaýtsaň,

kelläni hyzlandyryp ibarin.

-Rastdyr, aga! («Gorogly»).

Okuwçylar aşakdaky sözlemi **morfologik derňew** edip, onda baş düşümde gelen atlary anyklap, olary şol sozlemiň habary bilen birlikde depderiňize gocuriň.

Ir döwürlerde ýer ýüzüniň adamlary biri-biri bilen oran gowy düşünişipdirler.

Adamlar bir gun «Geliň, bir beyik diň salyp, Hudayyň ýanyna yeteliň» diyip, Babyl diňini gurup başlapdyrlar.

Adamlar bir dilde düşünişensoňlar, diň gitdigice asmana tarap galyp baryar diyyar. Onsoň Huday ol adamlary palinden gaytarmak ucin «Bu adamlaryň dillerini garyşdyryň. Goy, bular biri-birine düşünmesin» diyip hokum cykarypdyr. Şeylelikde, orta yolda adamlaryň hersi aýry-ayry dilde geplap başlapdyr. Babyl diňiniň gurluşygy togtapdyr diyyarlar.(J. Gurbangeldiyew)

Okuwçylar bu tekstde baş düşümde gelen atlaryň näxili atdygyny olara sorag bermek arkaly anyklayarlar.

Yene-de bir mysal:

Teksti gocuriň. Atlaryň aşagyny cyzyň, baş düşümde gelen atlary morfema duzumi boyunca derňäň.

Muny maňa Sarman ata gurrüň beripdi. Ol ýaşy ýetmişden geçen, tegelek yuzli, süňklek adamdy. Onuň başynda konelip hayy giden gaba telpegi, egninde koneje mele mytgaldan penjegi bolardy. Bilini bolsa ýüp bilen guşardy. Onuň ýanyp duran sowady bolmasa-da, ozi aýtmyşlaýyn özüne ýeterlik bilimi bolupdy. Ol baryp-ha ilki mekdep acylan yyllary gatnap dordunji klasy gutarypdyr, başlangyç bilim alypdyr. Şondan son ol hiç ýerde okamasa-da, gazet-zurnallary, eline ilen kitaplary sypdyrman okapdyr. (M. Seyidow).

Eyelik düşüm.

Bu düşüm atlary we at deregine gelen sozleri atlar bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edyan yeke-tak düşümdir. Şu jahetden ol atlary işlikler bilen baglanyşdyryan beyleki düşümlerden duypli tapawutlanyar¹.

---

¹ Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 35-sax.

At bilen adyň baglanyşmagyndan emele gelyan degişlilik gatnaşygyndaky isim soz duzumlerinde eyelik ediji şahsy bildiryan soze eyelik düşümiň goşulmasy, eyelik edilyan zadyň adyna bolsa degişlilik goşulmasy goşulyar.

Sozdaki soňky bognuň çekimla ya cekimsiz gutaryandygyna, cekimlisiniň ince yogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eyerip goşulyan kop gornüşli -nyň/-niň/- nuň/-nüň/-yň/-iň/- uň/-üň goşulmasy manysyna gora eyelik düşüm atlandyrylyar.

Sony cekimsiz sesler bilen gutaran yogyn cekimlili sozlere -yň, ince cekimlili sozlere - iň, bir bogunly dodak cekimlili sozlere- uň/-üň goşulmalary goşulyar. Meselem: eliň, ayagyň, gozüň, goluň, elleriň, ayaklaryň, gozleriň, gollaryň, elimiň, ellerimiň, ayagymyň, ayaklarymyň, gozumiň, gozumiziň, golumyň, golumyzyň.

Eyelik düşümiň -nyň goşulmasy soňy cekimli bilen gutaran yogyn cekimlili, -niň ince cekimlili, -nuň, -nüň bolsa dodak cekimlili sozlere goşulyar. Meselem: Suri - suriniň, gecici - gecisiniň, guzy -guzynyň, guzusy – guzusynyň, ol - onuň, şol - şonuň.

Eyelik düşümdaki at, adatca, degişlilik goşulmaly başga bir ady ayyklap, oňa garaşly bolup gelyar. Meselem: gozumiň rowşeni, goynuň guzusy, gulüň yapragy, yoluň gyrasy.

Eyelik düşümiň goşulmaly we goşulmasyz aňladylyşy hem bar.

Turkmen dilinde eyelik edijini we eyelik edilyan zady bildiryan atlar yanaşyk gelen yagdayynda eyelik düşümiň goşulmasyz ulanylyşy has yorgunli: Adam ogly baş gun duza myhmandyr...

Yigit başy esen bolsa, mally bolar, malsyz bolmaz (Magtymguly).

Eyelik düşümiň goşulmaly aňladylyşy zadyň kime, nama, nira degişlidiginiň has anyk aňladylyandygy taydan-da, arasynda başga ayyklayjy soz getirmäge mumkincilik beryandigi bilenem amatly. Meselem: şäher köçesi, daň şemaly, iner ýüki.

Deňşdiriň: şäheriň esasy kocesi, daňyň salkyn şemaly, ineriň agyr yuki.

Eyelik düşümdaki soz bilen ayyklanyan sozüň aralygyndan başga bir ayyklayjy soz gelen yagdayynda eyelik düşümiň goşulmasynyň bolmagy hokmandyr:

Mekdebiň taze binasy, howanyň yssy wagty...

Eyelik düşümdaki soz kopluk sanda bolanda hem eyelik düşümiň goşulmaly gornüşü ulanylyar.

Meselem: talyplaryň biri, atlaryň ýyndamy, goyunlaryň guzusy.

Atlaşyp gelen sozler hem eyelik düşümiň dine goşulmaly gornüşinde gelyarler.

Meselem: Açgözüň garny doýsa-da, gozi doymaz (Atalar sozi).

Has atlar hem, kar-hünär atlary hem, adatça, eyelik düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: Ezizowyň goşgulary, mugallymyň tabşyrygy, Prezidentiň karary.

Eyelik düşümde gelen soz sozlemde eyelik-degişlilik ayyrgygy bolup gelyar.

Yoneliş düşüm. Atlary, at deregine gelen sözleri işlik bilen baglanyşdyryp, şol işiň ýönelen ugryny, wagtyny, sebäbini aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýär.

Häzirki türkmen dilinde soňy çekimsiz seslere gutaran ýo-gyn cekimlili sözlere ýöneliş düşümiň - a, ince cekimlili sozlere- e goşulmasy goşulýar. Ýöneliş düşümiň -a/-e goşulmasy şahsyň degişlilik goşulmalaryny kabul eden sozlere-de meňzeş goşulýar. Meselem:

Derdim köpdür, derman goluma düşmez...

Öz beren janyňa jebir etme, Jepbar (Magtymguly).

Dine atlara däl, eýsem atlaşan sozlere-de ýöneliş düşümiň -a/-e goşulmasy birmeňzeş goşulýar:

Magtymguly, sozüň bilene sozdur,

Bilmedik adama gury owazdyr...

Olum bolmaz ab-u hayat icene... (Magtymguly).

Bu goşulma men, sen, ol at çalyşmalaryna goşulanda alynky hatar e çekimlisiniň yzky hatar a sesine, dilujy n çekimsiziniň dilardy ñ sesine öwrülip, maňa, saňa, oňa görnüşe geçişi bu goşulmanyň taryhy taýdan -ga bilen asyldaşdygyny çaklamaga esas berýär.

Yazuw yadygarliklerimizde cekimsizlere gutaran sozlere-de ýöneliş düşümiň -ga/ -ge goşulmasy goşulypdyr¹.

Agyr baha alemni alty pulgaalmaz men (Magtymguly).

Soňy çekimli seslere gutaran sözlere -a/-e goşulmasy goşulanda, iki çekimli birleşip, kombinator uzyn çekimliler emele gelýär. Meselem: köçe - koca, gecı - geca, gapy – gapa, surı - sura, Durdy - Durda.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýöneliş düşümiň goşulmasyz aňladylyşyna-da duş gelinyar;

Ilgeri geldi, dyz cokdi («Gorkut ata»).

Mundan gitseň, şähri Bostan baryp git («Görogly»).

Türkmen diliniň ýazuw yadygarliklerinde soňlary çekimlilere gutaran atlara yoneliş düşümiň – ya/-ye goşulmasy-da goşulypdyr. Bu yagday kabir şiwelerimizde henizem saklanyar:

Gul kokusyn alsa, sahraya ceker bu dil,

Bilbil uynun eşitse, gowgaya ceker bu dil (Yunus Emre).

Yoneliş düşümiň -na/-ne goşulmasy dine III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra goşulyar.

Meselem:

Buga ayak ustune turamady, düşdi, depesiniň üstune yykyldy. Oguz begleri gelip oglan ustune yygnak oldular. Derse han owune geldi. Cagyryp hatynyna sozlar, gorelim, hanym, ne soylar («Gorkut ata»).

Yöneliş düşümde gelen atlar (sözler) öz baglanýan işliklerini dürli taraplardan ayyklap, sözlemde ýöneliş, wagt, sebäp, maksat doldurgyçlary bolup gelyarlar.

Meselem:

Talyplar Awaza dync almaga gidyarlar.

Bu günki işiňi ertä goyma (Atalar sozi).

Soraglar

1. Yöneliş düşümiň goşulmalary haýsylar, olar nähili hyzmaty ýerine

---

¹ Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 60-sax.

yetiiyarlar?

2. Yöneliş düşümiň- a/-e goşulmasy çekimli seslere gutaran atlara goşulanda nahili ses uytgemeleri yuze cykyar?

2. Yöneliş düşümiň- na/-ne goşulmasy nahili atlara goşulyar?

Gocuriň. Ýöneliş düşümde gelen atlaryň aşagyny cyzyň, morfema duzumi taydan derňäň, olaryň ayyklap gelen sozlerini aydyp beriň.

Derdim köpdür, derman goluma düşmez... (Magtymguly).

Elip dek kamatym ogşady dala,

Arzuw eýlap yetebilmen wysala (Mollanepes).

Köplük, degişlilik goşulmalaryny kabul eden-etmedik atlar ýeňiş düşümiň – y/-i, -ny/-ni goşulmalary arkaly täsirini geçiryän işlikler bilen baglanyşýar, işlik soz duzumi emele gelyar.

Yeňiş düşümde gelen atlar gönüden-goni gymyldy-hereketiň, işiň obýektini görkezýär, şoňa görä täsirini geçiryän işliklere obýektli işliklerem diýilýär. Yeňiş düşümiň -y/-i goşulmasy soňlary çekimsiz seslere gutaran sözlere goşulýar. Meselem:

El eli yuwar, iki el birigip yuzi yuwar (Atalar sozi).

Myňy aýgana ber, gyzyňy aşygyna (Atalar sözi).

Çekimli sese gutaran atlara bolsa yeňiş düşümiň- ny/-ni goşulmasy goşulýar. Meselem: Almany göge at, ýere düşýänçä ýa pelek (Atalar sözi).

Şahyrana eserlerde, yönekey halk gepleşiginde III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra, köplenç, yeňiş düşümiň -ň goşulmasy goşulýar:

Aryf bolsaň aslyn sorma yigidiň...

Butparazlar butdan alsa myradyn,

Hajatyny Hakdan dilan almazmy (Magtymguly).

Yeňiş düşümiň goşulmasyz aňladylyşy-da bar: Bu yeňiş düşümdäki söz bilen tasirini geciryan işlik ýanaşyk gelende mümkin. Arasynda başga söz gelse, dine yeňiş düşümiň goşulmaly görnüşi ulanylyar¹:

Depe kibi et yyg, kol kibi gymyz sagdyr, uly toy eyle, hajat dile («Gorkut ata»).

¹ Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 51-sax.

Gonukme: Ýeňiş düşümde gelen atlary öz baglanyşan sozleri bilen depderiňize göçürin. Ýeňiş düşümiň goşulmaly we goşulmasyz gelenleriniň many tapawudyny **derňew** ediň.

Bir gezek şanyň meşhur emiri Seyfeddöwle köşgünde saz-sohbetli mejlis gurapdyr. Ol Abu Nasr Farabynyň alymdygyny eşidip, ony hem mejlise cagyrypdyr. Emir Farabyny oz yanynda oturdydyr. Seyfeddowle yedi dil bilyar eken. Ol şol dilleriň birinde wezirine: «Bu ussatdan gyzyklanyan zatlarym barada soramakçy» diýipdir. Şonda Abu Nasr: «Eý, emir, siz tagapyl ediň, her bir zadyň öz wagty bardyr» diýýär. Soňra emir başga bir dilde : «Eýse, ussat bu dili hem bilyarmikä?» diýýär. Faraby: «Siziň sadyk guluňyz ýetmişden gowrak dil bilyar» diyyar.

Soňra olar sorag-jogap alyşýarlar. Söhbetiň soňunda emir: «Ussadyň aydym-sazdan başy cykyarmyka?» diyyar. Faraby goltugyndan tuyduk cykaryp, bir saz çalýar. Hemmeler şatlanýar. Ikinji sazy çalýar.

Her kimiň öz ykbalynda bolan gamly waka ýadyna düşüp, hasrat çekýär. Ussat ucunji sazy çalanda mejlisdäkileriň ählisi uklaýar. Şonuň üçin saza düşünen adam saz çalynýarka şeýle ahwalatlara duçar bolsa, «Farabynyň tüýdügini diňlän ýaly boldum» diýýän eken. (O. Çaryýewa).

Wagt-orun düşümde gelen söz orun gatnaşygyny aňladyp gelen-de nirede diyen soraga jogap bolyar.

Agylda owlak dogsa, arykda oty biter.

Emgek ekinde galmaz.

Durna gokde, duzagy yerde (Atalar sozi).

Wagt-orun düşümde gelen soz sozlemde, esasan, wagt doldurgyjy ya orun doldurgyjy bolup gelyar.

Gonukme: wagt-orun düşümde gelen atlaryň ilki wagt gatnaşygyny, soňra orun gatnaşygyny bildirenlerini saylap, sozlemleri derňew ediň. Kämil tapsañ, goý ýolunda başyňy...

Är ýanynda gezseň, är dek bolar sen...

Dokuzymda berdim taňry salamy (Magtymguly).

Çykyş düşüm.

Çykyş düşüm hem atlary işlik bilen baglanyşdyryar, -dan yogyn cekimlili, -den ince cekimlili sozlere, -dan/-nden bolsa III şahsyň degişlilik goşulmasyny alan sözlere goşulýar.

Çykyş düşüm arkaly dürli many gatnaşygyndaky işlik söz düzümleri emele gelyar.

Gymyldy-herketiň obýektiniň görkezilişi:

Yaryndan aýrylan yedi yyl aglar, yurdundan aýrylan olyanca aglar...

Magtymguly, goluň çekgil haramdan...

Ilinden aýra düşen ah urar ili gözlär...

Dat eýlap tilimden kyldym pyganlar.

Yaş ýerine akdy gözümden ganlar (Magtymguly).

Wagt gatnaşygynyň aňladylyşy:

Aýaly başdan, çagany ýaşdan (Atalar sozi).

Gymyldy-herketiň obýektleriniň deňeşdirilişi:

Peýdasyz perişdeden aşna döw ýagşy (Nakyl).

Obýektiň materialynyň aňladylyşy:

Bir owuç toprakdan adam eýlediň (Wepaýy).

Çykyş düşüm formasyndaky atlar sözlemde, köplenç, çykyş doldurgyjy bolup gelyarlar.

Gonukme: Gara ýazylan sözlemleri depderinize göçüriň, atlaryň aşaklaryny çyzyň, haýsy düşümde gelendigini derňew etmek arkaly düşündiriň.

Magtymgulynyň gaýybana halypalarynyň biri Bahaweddin Nagyşbendi sopucylyk ylmynda yetjek derejesine yetipdir. Ol tebigata örän golaý ýaşapdyr. Köplenc, ot, miwe, osumlik köki ýaly iýmitleri iýipdir. Aýakýalaňaç gezipdir, samanyň üstünde ýatypdyr. Bir ýyl gaty gurakçylyk bolupdyr. Suwsuzlykdan ýaňa ösümlükler gurap, haýwanlar gyrlyp, adamlar heläk bolup başlapdyr. Ahyry oba yaşululary Nagyşbendiniň ýanyna gelip, komek sorapdyrlar.

Nagyşbendi: «Ilki bilen, gunaleriňize toba ediň, ejize ganyň bolmaň, il agzybirligini saklaň. Şeytseňiz, obaňyza baryancaňyz, yagmyr yagar» diyipdir. Diýşi yaly, adamlar oba dolananda, yagyş ýagmakdan ýaňa yaplar dolup akyp duranmyş (O.Caryyewa).

Cykys düşümiň hyzmatyny we aňladyan many gatnaşyklaryny **derňew** etmek arkaly aydyp beriň:

Adam gulagyndan iglar.

Ayaly başdan, cagany yaşdan...

Yaryndan aýrylan yedi yyl aglar,

Yurdundan aýrylan olyanca aglar (Atalar sozi).

Bulardan başga-da ýöňkeme goşulmalaryny hem okuwçylara giňişleýin öwredip barmalydyr. Sebäbi, morfologik derňewde ýöňkeme goşulmalary söziň ya-da sözlemiň morfologik gurluşyny anyklamakda uly xyzmaty ýerine ýetirýär.

Birligi	koplugi
Menlik - ym, im, m,	-ymyz, -imiz, -umuz, -umiz
Senlik -yň, -iň, -ň	-yňyz, -iňiz, -uňyz, -üňiz
Olluk -y, i	-y, -i

Şeýlelikde, aýdylanlardan görnüşi ýaly sözi ýa-da sozlemleri morfologik derňew etmekde mugallymlar ýokardaky ýaly meseleleri xasaba alyp, okuwçylara morfologik derňew etmegiň ýeňil usullaryny öwretmeklige çalyşmalydyr. Ýokardakylardan gelip çykyp, morfologik derňewde şu aşakdaky meseleler uly uns bermelidiris.

Morfologik derňew sozleriň duzumini (asyl soz we yasama soz, hillerini) sada soz, goşma soz, tirkeş soz, soz toparlaryny (haysy soz toparyndandygyny), goşulmalary (soz yasayjy, forma yasayjy, soz uytgediji) yuze cykarmaly.

III BAP. Sintaktik derňewleri öwretmegiň usullary

Sintaksisde sözleriň sözlemde utgaşyp, many aňladyşy öwrenilýär. Grammatikanyň bu bölümi türkmen diliniň sistematik kursynyň soňunda gelýändigigi üçin, onuň zemleýişlik xäsietini hem ulydyr. Sintaksis stilistika we punktuatsiya gos-göni degişli bolany üçin okuwçylaryň ýazuw işleriniň aýratyn hem özbaşdak ýazýan düzümleriniň beýannamalarynyň sowatly ýazylymagy bilen baglydyr¹.

Sintaktik derňew oy işi soralarda yalňyş üstünde işlenilende sapagyň sostawy xokuminde ulanmak mümkin. Emma grammatikanyň belli bolmadygyny gutarandan soň, zemleýiş sapakdan ya-da xer caryeginiň soňunda temalar gaýtalanýan dowurde, derňew sapak gornüşinde hem gecmek bolar.

Sintaktik derňew iki maksat bilen geçilýär:

1. Ýönekeý sözlemiň agzalaryny derňemek. Munda sözlem agzalary derňelýär. Ilki bilen sözlemiň başga agzalary, ýagny eýe bilen xabar tapylýar. Olaryň haýsy söz toparyndandygyny, sada ýa-da goşma sözlerdendigi anyklanylýar. Bu işler erine etirlenden soň, anyklaýy sözleriň haýsysynyň doldurgyç we haýsysynyň hem aýyrgyçdygy takyklanýar. Sözlemiň baş agzalary derňelende edilişi ýaly, haýsy söz toparyndandygy, sada ýa-da goşulma sozlukleri takyklanmalydyr. Ondan soň olaryň sözlem agzasynyň haýsysyna baglanyşyandygyny, näxili soraga žogap berýändigini, sözlemiň beýleki agzalary bilen näxili tertipde baglanyşyandygyny bilmek mümkindir.

2. Goşulma sözleriň sostawyndaky sözlemler analizlenýär. Derňewiň bu gornüşini doly sintaktik derňew xasaplamak mümkin. Derňewde sözlemiň sada ýa-da goşulmadygy takyklanýar. Ýönekeý sözlem bolsa, onuň ýaýraň ýa-da yygnakdygy, eýeli ýa-da eýesizdigi, doly ýa-da doly dældigi we ş. m. anyklanýar.

Derňelýän goşma sözlem bolsa onuň düzmeli ýa-da eýerzeňlidigi ýüze çykarylýar. Düzmeli goşma sözlem derňelende, onuň sostawyndaky ýönekeý sözlemleriniň many taýdan özara näxili gatnaşygynyň bardygyny kesgitlep, düzmeli goşma sözlemde baglanyşygyň näxili amala aşyrylandygyny tapdyrmalydyr.

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebdäki türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 67-sah.

Eýeržeňli goşma sölemiň derňelende esasasn aşakdaky meselelere üns bermelidir. Baş sözlem bilen eýeržeň sözlemi bir-birinden tapawutlandyrmaly. Olaryň özara näxili baglanyşýandygyna, eeržeň sözlemiň aýratynlyklaryny we sözlem agzalarynyň arasyndaky baglanyşygy anyklamaly.

Meselem:

Eý, ýoldaşlar, bijin ýyly sowuk geläýse, odunyňyz üpjünmi?

Sorag-sözlemi, goşma sözlem, eýerjeňli goşma sözlem, doly däl sözlem (eger, howa, siziň ýaly sözler getirilmändir). Sözlemdäki baş sözlem eýeli, eýesi - odunyňyz, habary - upjunmi?

Baş sözlemde odunyňyz sozi eyedir.

Eýerjeň sözlemde bijin sozi yly sozune baglanyp, eyelik ayyrgygy bolup gelyär. Ýöne şol söz gutarnykly formalaşmandyr (bijiniň ýyly).

Yly sözi eýerjeň sözlemiň eýesi, gelayse sözi eýerjeň sözlemiň (doly formalaşmadyk) habary.

Sowuk sozi bolsa howa (sözlemiň daşynda) baglanyp, sypat aýyryjy bolup gelyar.

Ey - sozlem agzasy haplanmayan soz, umluk.

Ýoldaşlar - yuz tutma sozi.

Yaz geldi, Gun cykdy, gulalekler, copantelpekler, komelekler meydany bezedi.

Habar sozlemi, goşma sözlem, düzmeli goşma sözlem. Yaz geldi, Gun cykdy sozlemleri yygnak yonekey sozlemler. Eye, habarlary bar. Eyesi - yaz, Gun. Habarlary - geldi, cykdy.

Ikinji sozlem - ýaýraň ýenekey sözlem. Bezedi - habar. Gulalekler, copantelpekler Ya komelekler - (deňeş) - eye. Meydany sözi işlige (bezedi) baglanyp ýeňiş doldurgyjy bolup gelyär.

Şeýle hem grammatik derňew üçin ýa-da xaysy-da bolsa bir sintaksis ya punktuatsiya duzgunini gaytalamak, owretmek, berkitmek ucun getirilen

mysal okuwçylara ozalyndan tanyş bolan tekstden alynsa, onda olar şol sözlemiň nireden alynandygyny, onuň alnan tekstinde näxili waka, xadysa barada gürrüň edilýändigini oňat bilýärler. Şonuň netizesinde bolsa getirilen mysalyň, ýagny sözlemiň sintaktik taýdan gurluşyna, hemmeden ozal onuň manysyna, intonatsiýasyna düýpli düşünyärler we ony çuňňur özleşdirýärler¹.

Sintaksisi öwrenmekde baglanyşykly tekstdäki aýry-ayry sozlemler bilen iş salşylýar. Grammatikanyň sözleýiş dili bilen organiki baglanyşykda öwredilýändigini üçin, saýlanyp alynýan şol sözlemleriň manysynyň we gurluşynyň xas timarlanan bolmagy zerurdyr.

Sapak ya-da ondan başga wagtda peýdalanylýan mysallaryň aýry-ayry sozlemlerden ybarat bolýandygyna görä, olaryň dürli-dürli žanrlardan alynmagyna-da aýratyn uns berilyar. Bu xili mysallary esasan gazet makalalardan, ylmy-populýar işlerden, xalk dörediziliginden we çeper edebiyatdan saylap almak bolar.

Sintaksis boyunca gecirilyan sapaklar arkaly okuwçylar sintaksis formalaryň äxmiýetine, olaryň sintaksis roluna, sözleýiş dilinde olaryň ulanylyşyna aýdyň düşünilýär. Şunuň bilen birlikde, öz pikirlerini mazmun tayyndan yazuwa dogry gecirip bilmeği, ýazuwa geçirilen pikiriň manysyna dogry düşünmegi we dogry okamagy, ekstdäki sözlemleri, xatda bir sözlemdäki aýratynlandyrylyp görkezilýän käbir sözleri (goşma sözlemlerde ýönekeý we eýerzeń sözlemleri) sözlemdäki tapawutlandyryp bilmeği öwrenýärler. Şunuň netizesinde okuwçylan edebi dilde dogry geplemäge we sowatly yazmaga endik edyarlar.

Sözlemler barada umumy düşünje berilende, geçen klaslarda şol hakda öwredilenler bilen baglylykda adamlaryň özara pikir alyşmaklarynyň, biri-birine düşüňüşmekleriniň, gatnaşyklarynyň dil (ýazuw) arkaly üpžün edilyandigi belleniýar. Bu pikiri esaslandyrmak ucun mugallym iki ya-da uc okuwca xaysy-da bolsa bir zat barasynda özara gysgażyk gürrüň

---

¹ Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004, 70-sah.

etdirýär we bularyň näme arkaly (dil arkaly) biri-birine düşünendiklerini sorag usti bilen ayan etdiryar.

nda okuwçylaryň özlerine anykladyp, mugallym sözleşiş-de durli mazmundaky aýry-aýry sozlemlerden duzulyandigini aydyar. Soňra xer sözlemiň gutaran oý-pikiri aňladýandygyny köpçülik bolup derňemek üçin aşakdaky mysallara ýüzlenýär:

(Biz bütindünýäde paraxatçylyk ugrunda göreşýäris.

Ýaşasyn bütindünýäde paraxatçylyk)

Bu mysallary aýry-aýry okuwçylara okadýar we sözlemiň gutaran oý-pikiri aňladýandygyny sorag esasynda ýüze çykardýar. Soňra xer sözlemiň belli bir intonatsiýa esasynda aýdylýandygyny anyklamak üçin aşakdaky yaly mysallara salgylanylýar:

(Ýaşasyn biz xakda atalyk aladasyny edyan serdarymyz!

Çagalar özleri xakynda atalyk aladasyny edýän serdarymyzyň hemişe ýaşamagyny arzuw edýärler.

Çagalar özleri xakynda atalyk aladasyny edýän serdarymyzyň hemişe name etmegini arzuw edyarler?).

Değişli sorag netizesinde bu sözlemiň näxili intonatsiýada aýdylýandyklary kesgitlenilýär, ýagny birinzi sözlemiň pikir aňladyş taýyndan içki zoşgunly (ýüzlenmegi)- çagalar xakynda atalyk aladasyny edyan serdarymyzyň hemişe ýaşamagy barada zoşgunly arzuw, isleg edýändiginiň aňladylýandygy, intonatsiýa taýdan bolsa onuň boýdan-başa belent äxeňde aýdylýandygyny belleýärler. Ikinzi sözlemiň bolsa pikir aňladyş taýdan xabar bermegi- çagalaryň özleri xakynda atalyk aladasyn edýän serdarymyzyň hemişe ýaşamagyny arzuw edýändiklerini kimde bolsa birine aýtmagyň, xabar bermegiň, beýan etmegiň görkezilýändigini, intonatsiya taýdan hem tutuş sözlemiň asuda äxeňde aýdylýandygy ýüze cykarylyar. Soňky sözleminde pikir aňladyş taýyndan soramagy-çagalaryň özleri xakynda atalyk aladasyn edýän serdarymyzyň hemişe näme etmegini (ýaşamagyny) arzuw edýändikleriniň aňladýandygy, intonatsiýa taýdan-da

bütin sözlemiň sorag äxeňinde aydylyandygy takyklynylyar¹. Axyrda bolsa derňelýän sözlemlerde aýdylýan pikiriň bir zat baradadygy, emma intonatsiýa we pikir aňladyşlary taýyndan olaryň üýtgeşikdigi ýüze çykarylýar. Şunuň bilen baglylykda sözlemleriň aýdylýşlary we pikir aňladyşlary taýyndan üýtgeşik bolýandyklary bellenilip geçilýär. Şu xili işlerden soň sözlem bolmak üçin sözleriň belli bir mukdarynyň zerur daldigi, gutaran intonatsiyada aydylan bir we ondan hem kop sozlerden sozlemiň xasyl bolýandygy düşündirilýär.

Sözlemleriň düzülişi taýdan ýönekeý we goşma sözlemle bölünýändigini (Öten agşam kolhozmyzyň klubunda uly kontsert boldy. Çagaýyklaryň ýakymly sesleri eşidilýär, olar aýdym aýdýarlar) ýaly mysallaryň derňelmeginde aýan edilýär. Soňra bularyň pikir aňladyşlary hem-de sintaktik taýdan gurluşlary özara deňeşdirilýär, tapawutly taraplary ýüze çykarylýar.

Ýönekeý we goşma sözlemleriň tapawutly taraplary bellenilende, pikir aňladyşlary taýyndan olaryň ikisiniň-de gutaran oy-pikiri aňladýandygy, emma goşma sözlemleriň birden artyk gutaran oy-pikiri özünde birikdirip, tutuş bir pikiri, ýagny çylşyrymly pikiri aňladýandygy bellenilýär. Goşma sözlemleriň sostawyndaky ýönekeý sözlemleriň xer biriniň özbaşdaklykda gutaran oy-pikiri aňladýandygy (eýerzeňli goşma sozlemler xasaba alynmayar) cubut edilyar.

Snitaktik gurluşlary boýunça ýönekeý sözlemleri özara tapawutlandyrmazdan ozal, olaryň pikir aňladyşlaryny, ýagny olarda beýan edilýän pikiriň ýaýbanlandyryşyny derňemek xas oňalydyr. Meselem: Okuwçylar xowes bilen mekdepde okayarlar.

Okuwçylar okayarlar.

Okuwçylar mekdepde okayarlar.

Okuwçylar xowes bilen arassa we tamiz mekdepde okayarlar.

Bu sözlemlerde beýan edilýän pikiriň ýaýbanlandyrylyşy şeýleräk kesgitlendiirlyar. **Birinzi sözlemede** diňe okuwçylaryň okaýandyklarynyň

---

¹ Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 70-sax.

beyan edilyandigi belenilyar. **Ilkinzi sözlemde** öňki aýdylan pikirniñ birneme giňeldilýändig, ýagny okuwçylaryň niredede okaýandyklarynyň hem gorkezilyandigi anyklanylýar. **üçünzi sözlemde** ozalky aýdylanlaryň ene-de biraz giňeldilýändig, ýagny okuwçylaryň arassa mekdepde okaýandyklary barada gürrüň edilýändig takyklanylýar. Axyrky sözlemde bolsa pikirniñ xas ýaýbaňlandyrylýandygy - okuwçylaryň xöwes bilen arassa we tämiz mekdepde okaýandyklarynyň aňladylýandyklary mälim edilýär. Soňra axyrky sozlemde aydylan pikir mundan beylak-de ýaýbaňlandyrmagyň mumkindigi (okuwçylaryň xaçan, näxili maksat bilen... okaýandyklaryny gorkezmek subut edilýär. Şeýlelikde, sözlemi xasyl edýän sözleriň mukdary (sözlem agzalary) özara baglanyşykda näçe artdyrylýan bolsa, sozlemde beyan edilyan pikir xas-da ýaýbaňlanýar, anyklanýar eken dien düşünzä gelinýär.

Käxalatlarda okuwçylar ýönekeý sözlemlerde ulanylan deňdeş agzalary (deňdeş eýeleri, xabarlary, aýyrgyçlary, doldurgyçlary) aýratynlandyryp bilmän, olary goşma sözlemler bilen garzaşdyrýarlar. Şoňa görä-de sözlemde deňdeş agzalaryň ulanyşlary düýpli öwrenilýänçä, geçen klaslarda deňdeş agzalar barada öwredilenleriň esasy ýerlerini gaýtalamak, şonuň bilen birlikde hem ýönekeý sözlemlerde deňdeş agzalaryň ulanyşlary¹ barada okuwçylara az-kem düşünze bermek amatlydyr.

Ýönekeý sözlemlerde deňdeş agzalaryň ulanyşlary barada düşünze berilende, aşakdaky ýaly sözlemleri mysal almak mümkin:

(Biz şu ýyl mekdebimiziň okuw-težribe uçastogynda erik, alma, şepdaly, ülze, üzüm, inžir ýaly meweli agaçlaryň naxallaryny köp oturtdyk. Bizniñ kolxozymyz Garagum kanalyňyň boýanda erleşýär).

Bu sözlemleri xasyl eden sölleriň özara baglanyşyklaryny, soraga žogap boluşlaryny derňemek bilen, deňdeş agzalary beýleki aýyklaýy sozlerden aýratynlandyrmak hem-de olaryň ýönekeý sözlemlerde ulanyşlaryny anyklamak bolar.

---

¹ Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000. 77-sax.

Axyrda bolsa ýönekeý sözlemleriň sintaktik gurluşlary taýdan ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemlere bölünýändigleri barada düşünze berilýär.

bu meselede, ozaly bilen, sözlemleriň baş (eýe, xabar) hem-de aýyklaýy agzasy xakynda okuwçylaryň nämeleri bilýändigleri ýüze çykarylyp, nobatdaky üwredilžek materiallar bilen baglanyşdyrylýar. Soňra bolsa ýönekeý sözlemleriň sintaktik gurluşy taýyndan ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemlere bölünişleri, olaryň biri-birinden tapawutlary degişli mysallarda deňşdirilmek arkaly aýan edilýär.

Sozlemi xasyl edyan sozleriň özara pugta baglanyşyklaryny¹ äşgär edip, mugallym bu baglanyşygyň xaýsy serişdeler arkaly amala aşyrylýandygyny soramak bilen, okuwçylaryň ünsüni şol meselä tarap gönükdirýär. Soňra (*Okuwçylaryň hemmesi mektebde okayarlar*) dien sozlemi ya-da başga bir sözlemi xasyl eden sözleriň soňuna goşulan söz üýtgedizi goşulmalary anyklaýar we olary sözlemden taşlap derňelýän mysaly (*okuwcy hemme mekdep oka*) görnüşine getirýär. Şunlukda, sözlemdaky sözleryň özara baglanyşygynyň bozulýandygyny, onuň sözleriň ýygyndysyna öwrülýändigini subut edýär. Şu xili derňew esasynda okuwçylarda sözler goşulmalar arkaly özara baglanyşyp, sözlemi xasyl edýärler dien düşünze döredilýär.

Şundan soň mugallym önde beýan edilenler bilen baglanyşyklylykda sözlemda sözleriň belli bir tertirde gelip, olaryň özara baglanyşlary barada hem okuwçylara degişli düşünze berýär. Bu meselede-de mugallym degişli sözlemleri derňemek bilen, düşündirilžek kadany yaze cykaryar.

Şu maksat bilen mugallym (*Kiçizik awçy täze ýer bilen tiz öwrenişdi*) yaly sozlemi mysal alyp, ilki bilen ondaky sozleriň özara baglanyşlaryny çyzyklar üsti bilen okuwçylara belledýär. Soňra olaryň näxili serişdeler arkaly özara baglanyşandyklaryna okuwçylaryň ünsüni çekýär. Okuwçylar sözlemda sözleriň goşulmalar we kömekçi sözler arkaly özara baglanyşlaryny bilýändigleri üçin, olar derňelýän mysaldaky

---

¹ Borjakow A. Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasalşy. – Aşgabat, 1993, 27-sah.

(er) dien sözüň (bilen) sözsoňy kömekçisiniň üsti bilen (öwrenişdi) sozune baglanandyklaryny anyklap bilyarler, emma sozlemi xasyl eden beyleki sözleriňbolsa näxili serişdeler arkaly biri-birine baglanandyklaryny aydyp bilmeýärler. Şonuňüçin mugallym szlemdäki aýyklaýan we aýyklanlyýan sozleri ikibir-ikibir ýüze çykardyp, olaryň biri-birlerini aýyklaýyşlaryny takyklayar hem sozleriň goşulmalar we kömek çä sözler arkaly baglanyşmandyklaryny aýdyp, derňelýän mysaldaky sözleri şol serişdeleriň üsti bilen (goşulmalaryň, kömekçi sözleriň) baglamaga synanyşýar we ony şeýle etmegiň mümkin dældini aýdyňlaşdyrýar.

Şeýlelikde mugallym derňelýän mysaldaky (*kKiçizik awçy, taze er, tiz öwrenişdi*) dien sözleriň , ýagny aýyklaýan we aýyklanlyýan sözleriň belli bir tertipde gelip, özara baglanyşyandyklaryny düşündirýär.

Eye atlardan we at rolunda gelip bilyan durli sozlerden bolyar. Meselem, sozlemde sozlem agzasy bolup bilmeyan umlukler-de at rolunda gelseler, sözlemiň eýesi bolup bilýärler¹: (Seniň ax-waxyň gutarmady-la ?) Xatda oten zaman bilen uytgeyan işlikler sözlemde hemişe xabar bolup gelyan bolsalar-da, şolar hem at rolunda gelen wagtларында, gonuden-goni sözlemiň eýesi bolup bilýärler: (*Gelniň geldi-geldisi, oglanyň boldy-boldusy ýagşy*) Sözlemiň eýesi (*geldi-geldisi, boldy-boldusy*) dien sozlerdir.

Görşümüz ýaly, diňe sözlemiň eýesiniň xaýsy sözlerden bolup bilyändigini eke-ekeden barlamak, birinžiden-ä, köp wagt alzak, ikinžiden hem, esasy öwrenilmeli materiallaryň üstünden böküp geçip, morfologiya kursunda öwrenenleri doly gaýtalamaly bolzak.

Sözemiň eýesiniň näxili sözlerden bolup bilýändigini praktiki işleriň usti bilen owretmek ucin mugallym sapaga tayarlanyan wagtynda, klasda derňemek maksady bilen seçip alýan sözlemleriň eýesiniň atlardan we at rolunda gelen durli formadaky sozlerden bolmagyna ayratyn uns bermelidir.

Mugallym (*Ýaş naturalistler şu ýyl mekdebimiziň okuw-tezribe uçastogynda mekgezöweniň bol xasylyny ösdürip yetişdirdiler*) sozlemi mysal alyp, ony derňemäge girişýär. Sözlem derňelende, ony xasyl eden sözleriň

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993, 33-sah.

özara baglanyşlary, pikir aňladyşlary ýüze çykarylýar. Soňra sözlemde beýan edilýän pikiriň eýe (naturalistler) dogrusyndadygy anyklanylýp, sozlemi xasyl eden beýleki sözleriň hemmesingni-de eye barasyndaky pikiri ýaýbaňlandyryandyklary, sebäbi eýäniň sözlemiň esasy merkezdigi (agzasydygy) sorag-žogap esasynda şeýle subut ediyär:

- Sözlemiň sostawyndaky (*ýetişdirdiler*) dien söz nämäni aňladýar?.

- Sözlemiň sostawyndaky (*ýetişdirdiler*) dien söz (sözlemiň xabary) eýäniň, ýagny (naturalistler) dien sözün nämä edendigini beýan ediyär.

- Sözlemde (Ösdürip) dien söz nämäni aňladýar?

- (Ösdürip) dien söz sözlemde eýäniň etişdiren zadyny nädip (ösdürip) kemala getirendigini (etişdirendigini) görkezýär.

- Sozlemde (xasylyny) dien soz name ucin ulanylýdyr?

(*Xasylyny*) dien söz sözlemde eýäniň nämäni (xasylyny) ösdürip etişdirendigini görkezmek üçin ulanylýdyr.

- (Bol) dien soz name ucin ulanyldyka?

-(Bol) dien soz hem sözlemde eýäniň näxili (bol) xasyly ösdürip etişdirendigini aňlatmak üçin ulanylýdyr.

- Sozlemde (*mekgezöweniň*) dien sözün getirilmeginiň sebäbi nämäkä?

- (*Mekgezöweniň*) dien soz-de sözlemde eýäniň nämäniň (mekgezöweniň) bol xasylyny ösdürip etişdirendigini görkezmek üçin getirilipdir.

-(Uçastogynda) sözi sözlemde nämäni aňladýar?

-(*Ucastogynda*) sozi hem sözlemde eýäniň mekgezöweniň bol xasylyny nirede (uçastogynda) ösdürip etişdirendigini aňladýar.

- Sozlemde (*okuw-težribe*) sozleri name ucin ulanyldyka?

- (*Okuw-težribe*) sözleri sözlemde eýäniň näxili (okuw-težribe) uçastokda mekgezöweniň bol xasylyny ösdürip etişdirendigini ayan etmek ucin ulanylýdyr.

- Sozlemi xasyl eden sozler name barasynda aydylyan pikiri eýbaňlandyryar, giňeldiyär ekeni?

- Sozlemi xasyl eden sozler eye (naturalistler) barasynda aydylyan pikiri ýaýbaňlandyrýar, giňeldýär ekeni.

- Şeýle bolýan bolsa, eýä sözlemiň esasy merkezi (düýbi) diýmek bolarmy?

- Xawa, eýä sözlemiň esasy merkezi (düýbi) diýmek bolar.

Şu xili sorag-žogapdan soň mugallym eýäniň sözlemiň esasy merkezidigi, sozlemi xasyl edyan beyleki sözleriň bolsa eýe dogrusynda aydylyan pikiri ýaýbaňlandyryandyklary, giňeldýändikleri barada soňky çykarylan netizäni gaýtaladyr. Ene diliniň grammatikasynyň sistematik kursunda okuwçylar sözlemiň xabaryň sözlemde aydylyan pikiri gutaran şekile getirişi, eýäniň ygtyýarynda bolup, ony aýyklaýşy, onuň bilen ylalaşyş ýagdaýlary, dürli söz toparlaryndan bolşy, belli bir protsesi, xereketi görkezişi, zaman aňladyşy sözlemdäki orny hem-de sada şekilde ulanylyşy barada degişli düşünze almalydyrlar. Şu meseleler bilen baglanyşykda bolsa xabaryň eýäniň ygtyýarynda bolup, ony aýyklarap gelşi, olaryň sanda we ýöňkemedede ylalaşyp-ylalaşmazlyklary beýan edilýär. Aýyklaýşy sözler öwrenilende, olaryň beýleki sözler bilen birlikde sözlemiň sintaktik taýdan gurluşyna we pikir aňladyşyna näxili derežede gatnaşyk edýändigini derňelip geçilýär.

Sözlemde aýyklaýşy sözleriň sözlem agzalaryna, ýagny eýä, xabara we oz bir-birlerine baglanyşlaryny, olaryň pikiri ýaýbaňlandyrmakda xyzmatlaryny dürli soraglar arkaly yuze cykarmak bolyar¹. Bu meselede olaryň žogap bolýan degişli soraglarynyň uly äxmiýeti bar. Şoňa görä-de okuwçylara şol xili soraglar arkaly aýyklaýşy sözleriň sözlemdäki xyzmatlaryny derňemegi, şunlukda, olaryň baglanyşlaryny, sözlemiň pikir aňladyşyna olaryň edýän gatnaşyklaryny xertaraplaýyn anyklarap bilmegi owretmelidir. Bu temany owretmekde morfologiya kursunda gecilen birnace materiallaryň sintaksis bilen baglylykda gaýtalanýandygyndan peýdalanyp, okuwçylaryň kynlyk bilen özleşdirýän, ýazuw işlerinde şol barada birnäçe

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993, 40-sah.

ýalňyş goýberýän käbir orfografik kadalaryny-da derňelýän aýyklaýzy sözleriň üsti bilen ýada salmak mümkin, xatda şeýle edilmegi hem zerur.

Bu işi durmuşa geçirmek üçin derňeljek sözlemlerde gaýtalanýljak orfografiýa kadasyna degişli orfogrammalaryň, ýagny şol kada esasynda ýazylan sözleriň bolmagyna aýratyn üns berilýär. Şol sözlem derňelende bolsa, morfologiýa bilen baglanyşykda ýaňky orfografiýa kadasy esasynda yazylan sozler xertaraplayyn analiz dilyar.

Mysal üçin, aýyklaýzylardan aýyrgyçlar barada gürrüň edilende, (*Tomsuň zöwzaly yssysy yzda galdy*) dien sozlemdaki (*tomsuň*) dien sozi **morfologik taýdan derňemek** bilen dar çekimlileriň ikinzi bogunda düşüp galyşlary xakyndaky orfografik kadany gaýtalamak bolar.

Ýaşazyk çagalar dynç günü güläleki meýdana gezelenze gitdiler.

Mysal alnan sözlem şu xili derňelenden soň, aýyklaýzy sözleriň sözlemiň baş agzalaryny we bir-birlerini aýyklaýyşlary ýene-de gozden geçirilip, olaryň eýä, xabara baglanyp, olary hem ayyklayandygy hem-de oz bir-birlerine baglanyp, olary hem aýyklaýandyklary kesgitlenýär we şeýle netizä gelinýär:

1.Aýyklaýzy sözler sözlemde eýäni we xabary aýyklaýarlar.

2.Aýyklaýzy sözler sözlemde öz bir-birlerini-de ayyklayarlar.

Şundan soň aýyklaýan we aýyklanýan sözleriň ustunde durmak bilen, sözleriň bir-birlerini aýyklaýyşlary hem-de aýyklanýşlary düşündirilýär. Şunuň bilen baglylykda hem olaryň özara gatnaşyklary ýüze çykýar we bu gatnaşyklary degişli soraglar arkaly takyklyp bolýandygy aýan edilyar.

Aýyklaýzy sözler morfologik taýdan at we at rolunda gelen sözlere hem-de işlik we işlik rolunda gelen sözlere baglanýarlar¹.

Şundan soň aýyklaýzy sözler baglanyşlary taýyndan tapawutlandyryp, olary (ayyrgyc) we (doldurgyc) dien toparlara bolmek mumkin.

Aýyklaýzy sözler şu xili toparlara bölünende, sözlemde morfologik taýdan at we atrolunda gelen sözi aýyklaýan aýyklaýzy sözlere (sözlemde eýe ýa xabardygyna garaman, adyň xyzmatynda gelen işliklere baglanyan

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalyş. – Aşgabat, 1993, 42-sah.

áýyklaýzylary áýrgeçlara goşman, olary doldurgyçlar xatarynda öwredip geçmelidir) (áýrgeç) diýilýändigini, işlikleri áýyklaýan áýyklaýy sözlere bolsa (doldurgyç) diýilýändigini nygtalyp geçilýär, ýagny olaryň kesgitlemesi yuze cykarylyar. (*Biziň kolxozymyz Murgap derýasynyň kenarynda erleşýär. Kolxozymyz xer ýylda pagtanyň bol xasylyny alýar*) ýaly sözlemler derňelýär we áýyklaýy sözleriň xaýsynyň doldurgyçdygyny anyklayar.

Aýrgeçler we doldurgyçlar barada düşünze berilende, olaryň sözlemdäki xyzmatlary baglanyşlary anyklanylýar¹. Mysal ucin, aýrgeç barada düşünze berilende, (*Merediň kakasy kolxozda işleýär*) ýaly sözlemler mysal alnyp, ilki bilen sözlem pikir aňladyşy taýyndan derňelýär, ýagny (kakasy) dien sözüň eýedigini, (*işleýär*) dien sözüň xabardygy, (*Merediň*) dien sözüň áýrgeçdygy, (*kolxozda*) dien sözüň hem doldurgyçdygy aýan edilýär. Şondan soň (*Merediň, kakasy*) dien sözler morfologik taýdan aýrlykda derňelýär:

(*Merediň*) dien sözüň xas atdygy, onuň düýp sözüniň (*Meretdigi*), (*iň*) bölegini hem eýelik düşünmiň goşulmasydygy, ýagny (Meret) dien xas adyň eýelik düşümi bilen üýtgeýändigini, onuň üýtgedim görnüşinde (*kim?*) , üýtgän görnüşinde hem (*kimiň?*) dien soraga žogap bolýandygy belenilýär. Xatda şu sözdäki dymyk sesiň açyk sese öwrülendigi baradaky orfografiya kadasy hem yada salynýar. (*Merediň*) dien áýrgeçyň aýyklayan (*kakasy*) dien söz-de edil şonuň ýaly morfologik taýdan analiz edilyar.

Şu işlerden soň sözlemde beýan edilýän pikiriň kakasy (*Merediň kakasy*) dogrusyndadygy ene-de bir gezek yatlanylýp, (*Merediň*) sözüniň (kakasy) sözünü aýyklar, many taýyndan şoňa eýelik edýändigini düşündirilýär. Bu áýrgeçy sözlemden taşlap, (*Kakasy kolxozda işleýär*) görnüşinde ulanylanda-da, onuň gutaran oý-pikiri aňladýandygy, emma şeýle bolanda, (*kakasy*) dien düşünzäniň kime degişlidiginiň aýdyň bolman galyandygy belenilyar. Eger-de sözlemde (*Merediň*) dien söz

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993, 47-sah.

ulanylanda bolsa, (*kakasy*) dien sözün kime degişlidiginiň anyk bolýandygy, sözlemiň pikirt aňladyşy taýyndan giňeldilýändigi takyklanýar. Bu xili aýyrgyçlaryň sözlemde beýan edilýän pikiri giňeltmek bilen birlikde, (*kimiň?*) , (*nämäniň?*) , (*niräniň?*) dien soraglara žogap bolyandygy hem-de sozlemde at we at xyzmatynda gelen sozlere baglanyandyklary malim edilyar.

Görşümüz ýaly, aýyrgyçlar we doldurgyçlar barada gürrüň edilende, ozaly bilen, şol aýyklaýzy sözleriň özleri, soňra olaryň baglanýan sözleri morfologik taýdan derňelýär. Şunuň netizesinde hem olaryň sintaktik taýdan sozlemde baglanyan sözüne garaşlydygy, şoňa eýerýändigi, şol xakdaky pikiri giňeldýändigi aýratyn nygtalyp geçilýär.

Deňdeş agzalar baradaky materiallar-da özi bilen baglanyşygy bolan hem-de okuwçylar tarapyndan ozal owrenilen materiallar bilen pugta baglanyşykda düşündirilýär.

Deňdeş agzalar sintaktik gurluşlary hem-de many aňladyşlary taýyndan beýleki grammatik düşünzelerden tapawutlanýarlar¹. Olar yzly-yzyna tirkeşip gelen bir formadaky, käxalatlarda aýry-ayry formalardaky eyelerden, xabarlardan, ayyrgyçlardan, doldurgyçlardan bolmak bilen birlikde, hemmesi ibr soraga žogap bolýarlar hem-de sözlemiň xaýsy-da bolsa bir agzasyny diňe bir tarapdan aýyklaýarlar. Deňdeş agzalar sözlemiň bir agzasyna baglansalar-da, olar beýleki aýyklaýzy sözler ýaly bir-birine garaşly bolup baglanyşman, eýsem, xertaraplaýyn deň xukukly agzalar xokmunde yzly-yzyna tirkeşip gelmegi netizesinde baglaýzy kömekçiler hem-de intonatsiya arkaly ozara baglanyşýarlar. Aýry-ayrylykda alanynda, deňdeş agzalaryň xer biri many taýyndan özbaşdak düşünzeleri aňladýan bolsalar-da, olar sözlemde özleriniň baglanýan sözüni diňe bir tarapdan aýyklamak bilen birlikde, diňe şol baradaky pikiri giňeldýärler, ýaýbaňlaşdyrýarlar. Bu tema öwrenilmäge girişilende, (*Biziň klasymyzda Sadap, Žuma, Sona, Säxetdurdy oňat okaýar. Men xer gün irden turýaryn, maşk edýärim , ýawunýaryn*) ýaly okuwçylaryň geçen klaslarda tanyş

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993, 64-sah.

bolan deňdeş agzaly sözlemleri mysal alynýar hem-de bu sözlemleriň pikir aňladyşlary, olary xasyl eden sözleriň xaýsy agzadyklary, sözlemiň beýleki agzalaryna baglanyşlary okuwçylaryň şu wagta çenli alan bilim dereželerine laýyklykda derňelýär.

Deňdeş agzalary sintaktik derňemek üçin şu akakdaký ýaly meseleleri göz önünde tutmalydyr.

1. Sözlemde deňdeş agzalar yzly-yzyna tirkeşip gelip, hemmesi bir soraga žogap bolýarlar.

2. Deňdeş agzalaryň hemmesi sözlemiň diňe bir agzasyna baglanyarlar.

3. Deňdeş agzalaryň hemmesi sözlemiň deňxukukly bir agzasydyr.

4. Deňdeş agzalar bir-birinden otur arkaly tapawutlandyrylyp görkezilýär (baglaýzy kömekçi gelmändäki ýagdaý göz önünde tutulýar).

Sozlem agzasy xasaplanmayan sozler barada gecen klaslarda xic xili düşünze berilmeýär. Eýsem-de bolsa, okuwçylar çeper eserleriň tekstlerinde bu xili sözlere ençeme gezek duş gelýärler. Teksti labyzly okamakda şol xili sözleriň näxili intonatsiyada aydylyandygy bilen azda-kande gyzyklanýarlar. Xatda özleriniň sözleýiş dillerinde şonuň ýaly sözleri xas aktiw hem ulanyarlar. Bu yagdaylar agzalyan tema baradaky materiallary öwrenmekde belli derežede ýeňillik döredyar.

Tema öwrenilmäge başlananda, ilki ol xakda umumy maglumat berilýär, ýagny sözlem agzasy xasaplanmayan sözleriň sözlem agzalary bilen baglanyşmaýandygy degişli mysallar arkaly aýdyňlaşdyrylýar. Şu maksat bilen (*Çagalar arzyly myxmanlary gül desseleri bilen garşyladylar. Çagalar, eliñize güller bitsin!*) ýaly sözler mysal alynýar. Soňra xer sözlemiň pikir aňladyşy we intonatsiýa taýdan aýdylyşy anyklanylyp, olary xasyl eden sözleriň biri- birni aýylaýyşlary xaýsy agzadyklary kesgitlerinyär Ikinzi mysaldaky çagalar dien sözüň xiç xili soraga žogap bolmaýandygy, onuň sözlem agzasy xasaplanylmaýandygy birinzi sözlemdäki çagalar dien sözüň xyzmaty bilen deňeşdirilmegi netizesinde aýan edilyar hemde sözlemiň sostawyndaky äxli sözleriň sözlemiň agzasy bolmaýandygy`

bellenilip gecilyar. Sozlem agzasy xasaplanylman sozler bilen okuwçylaryň düýpli tanyşmalydyklary, şrol xili sözleriň özara tapawutlydyklary aýdylyp olaryň (Ýüztutma sözler,), (Giriş sözler), (Žogap sozler) we (:mlukler dien toapra bolunyandikleri malim edilyar.

Düzmeli goşma sözlem bilen ýönekeý sözleleriň gurluşlary we pikir aňladyşlary özara deňeşdirilende, esasan şulara üns berilyar:

1) ýönekeý sözlemiň özara baglanyşyp gelen sözlerden, emma düzmeli goşma sözleleriň bolsa özara baglanyşyp gelen sozlemlerinden xasyl bolşuna;

2) ýönekeý sözlemiň gutaran oý-pikiri aňladýan diňe bir sözlemden, emma düzmeli goşma sözleleriň gutaran oý-pikiri aňladýan birnäçe ýönekeý sözlemlerden bolşuna;

3) ýönekeý sözleleri xasyl eden sözleriň özara baglanyşlary ýaly, düzmeli goşma sözlemi xasyl eden ýönekeý sözleleriň özara pugta baglanyşýandygyna;

4) ýönekeý sözlemiň xaýsy-da bolsa bir sada - pikiri, emma düzmeli goşma sözlemiň şonuň ýaly oý-pikiri, aňladýan birden artyk ýönekeý sözleleriň zemlenilmeginde tutuş bir çylşyrymly pikiri aňladyandygyna~

5) düzmeli goşma sözlemi xasyl eden ýönekeý sözleleriň xer biriniň özbaşdaklykda ulanylyp bolýandygyna, emma ýönekeý sözlemi xasyl eden sözleriň xer birini sözlem görnüşinde ulanylyp bolmaýandygyna;

6) ýönekeý sözlemiň xasyl bolmagy üçin sözleriň belli bir mukdarynyň zerur bolmaýşy ýaly, düzmeli goşma sözlemiň xasyl bolmagy ucin-de ýönekeý sözleleriň belli bir mukdarynyň zerur daldigine.

Düzmeli goşma sözlemler bilen deňdeş agzalar deňeşdirilende hem, aşakdakylara üns berilyär:

1) Düzmeli goşma sözlemi xasyl eden ýönekeý sözleleriň yzly-yzyna tirkeşip gelişleri ýaly, deňdeş agzalaryň hem şol tertipde ulanylyşyna~

2) deňdeş agzalaryň düzmeli goşma sözlemi xasyl eden ýönekeý sozlemler yaly gutaran oy-pikiri aňladyp bilmeýşine~/

e) deňdeş agzalaryň aýry-aýry düşünzeleri aňladýan sözlerdigine, emma yzly-yzyna tirkeşip gelip, düzmeli goşma sözlemi xasyl edýänleriň xer biriniň gutaran oý-pikiri aňladýan ýönekeý sözlemleridigine~/

4) düzmeli goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xer biriniň özbaşdak eýesiniň, xabarynyň we aýyklaýzy sözleriniň bardygyna, deňdeş agzalaryň aýry-aýry düşünzeleri aňladýan sözlerdigine, eger deňdeş agzalar özlerini aýyklar gelen aýyklaýzy sözler arkaly ýaýbaňlandyrylan bolsa, onda olaryň diňe aýyklaýzy sözleriň bardygyna~

5) käbir deňdeş xabarlaryň özlerine degişli birnäçe aýyklaýzy sözleri bar bolsa-da olaryň diňe sözlemiň bir eýesi barada aýdylýan pikirleri ýaýbaňlandyryandyklaryna we olary gutaran şekile getirýändiklerine, emma düzmeli goşma sözlemiň sostawyndaky xer bir ýönekeý sözlemiň bolsa özbaşdak eýesiniň, xabarynyň we aýyklaýzy sözleriniň bardygyna.

Mysal alnan sozlemler ýokardaky ýaly derňelenden soň, düzmeli goşma sözlemleriň aýratynlyklary: sintaktik gurluşy we pikir aňladyşlary barada şu xili netizä gelinyar:

1. Düzmeli goşma sözlemler özbaşdak ulanmaga ukyby bolan, gutaran oý-pikiri aňladýan birnäçe ýönekeý sözlemleriň özara baglanyşmalaryndan xasyl bolýarlar.

2 Düzmeli goşma sözlemler özüniň sostawyndaky ýönekeý sozlemlerde aýdylýan pikirleri birikdirip, tutuş bir çylşy-rymly pikiri aňladýarlar.

3 Düzmeli goşma sözlemler ýönekeý sözlemleriň ýygyndysy däldir, olar sintaktik gurluşlary we pikir aňladyşlary taýyn-dan aýratyn xasiete eye bolan sozlemlerdir.

Düzmeli goşma sözlemiň ýönekeý sözlem hem-de deňdeş agzalar bilen eňeşdirilmegi okuwçylara ozalyndan mälim bolan grammatik düşünzeleriň täze öwredilen materiallar bilen baglylykda gaýtalanmaga, şunlukda, olaryň belli bir sistemada özleşdirilmegine mümkinçilik beryar¹. Düzmeli goşma sözlemleriň özüne xas bolan aýratynlyklary ýüze

---

¹ Borjakow A. Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasalyş. – Aşgabat, 1993, 67-sah.

çykarandan soň, berlen birnäçe ýönekeý sözlemlerden Düzmeli goşma sozlem-ler duzduirmek, Düzmeli goşma sözlemleriň sostawyndaky ýönekeý sözlemleri anyklatmak we olary özbaşdaklykda ulandyrmak, derňelýän sözlemler arkaly Düzmeli goşma sözlemleriň gurluşlaryny, pikir aňladyşlaryny deňdeş agzalar we ýönekeý sözlemler bilen deňeşdirip anyklatmak ýaly praktiki çäreleriň durmuşa geçirilmegi möxüm.

Düzmeli goşma sözlemleriň gurluşyny aýdyňlaşdyrmak maksady bilen (*Kolxozda iş batly depgin bilen baryar: serlen kişmişler ýygylly, erunza ekildi, güýzlik bugday hem ekilip başlandy* (A. Gowşudow)) yaly sözlemleriň düýpli derňelmegi xas gyzyklydyr we äxmiýetlidir.

Sözlem derňelende , onuň sintaktik gurluşy we pikir aňladyşy kesgitlenýär. Soňra ol sözlemi xasyl eden yonekey sozlemler nokat arkaly biri-birinden ayratynlandyrylyp gorkezilyar hem-de şeýle edilende, sözlemiň sintaktik gurluşy, pikir aňladyşy taýyndan näxili üýtgeýändigini bilen gyzyklanylýar. Duzmeli goşma sözlemi xasyl eden ýönekeý sözlemleriň xersinden soň nokat goýlup olar özara aýratynlandyrylanda, sözlemiň sin-taktik gurluşy we pikir aňladyşy, xatda stil` taýyndan uytgeyandigi sorag-žogap esasynda anyklanylýar.

Eýerzeń sözlemler bilen aýyklaýzy sözleriň tapawutly taraplary¹ barada gürrüň edilende, olaryň özara meňzeşlikleriniň ýüze çykarylmagy möxümdir. Şu maksat bilen (*Gaty köp ýyllardan bäri ekine ýüzi düşmedik giň meýdanda gurluşyk materiallary düşürilýärdi. Gününň çogunyň ýitelip başlan günleriniň birinde, Xoşgeldi gurluşyk meýdanyna aýlanyp geldi*) (A. Gowşudow) ýaly sözlemler mysal alynýar. Soňra mysal alnan sözlemlerdäki eýerzeń sözlem bilen aýyklaýzy sözleriň , ýagny (*günüň çogunyň ýitelip başlan günleriniň birinde*) dien eýerzeń sözlemiň we (*Gaty kop yyllardan bäri ekine ýüzi düşmedik igň meýdanda*) görnüşinde gelen aýyklaýzy sözleriň xer xaýsynyň aýry-ayry soraglara (xacan, xaysy meydanda?.. .) žogap bolýandyklary, olaryň sözlemiň xaýsy-da bolsa bir agzasyna - eýerzeń sözlemiň baş sözlemiň xabaryna, aýyklaýzy sözleriň-de sözlemiň

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalyş. – Aşgabat, 1993, 89-sah.

xabaryna hem oz bir-birlerine baglanyp, şoňa eýerip, garaşly bolup gelýändigleri anyklanylýar. Şeýle hem eýerzeń sözlemiň we aýyklaýzy sözleriň ikisiniň-de aýyklaýan sözlerini ýaýbaňlandyrýandyklary, şol barada pikiri giňeldýändigleri derňelip, olaryň sintaktik taýdan bir xyzmaty erine etirýändigleri bellenyär we şeýle netizä gelinýär:

1. Eýerzeń sözlemler hem-de aýyklaýzy sözler aýry-ayry soraglara žogap bolýarlar.

2. Olar sözlemde özleriniň baglanýan sözlerine eýerip, şoňa garaşly bolup ulanylýarlar.

3. Olar özleriniň aýyklaýan, eýerýän sözlerini ýaýbaňlandyrýarlar, şol bardaky pikiri giňeldýärler.

Aýyklaýzy sözler bilen eýerzeń sözlemleriň şu xili meňzeşlikleri aýan edilenden soň, olaryň özlerine maxsus bolan aýratynlyklaryň-da xertaraplaýyn subut edilmegi zurrudyr. Şu meselede hem (*Şu gün ertir ir bilen Xozageldi hemişeki adaty boýunça iş üstüne çykyp gitdi. Dumly-duş gök otlar bilen bezelip, gulalekler gyzyl yayryt bolupdyr*) (A. Gowşudow) yaly sözlemler mysal alnyp, olardaky eýerzeń sözlem bilen aýyklaýzy sözler sintaktik guruluşlary, pikir aňladyşlary taýyndan özara deňeşdirilýär.

Şonda mysal alnan birinzi sözlemdäki (*Şu gün ertir ir bilen, hemişeki, adaty boýunça, iş üstüne, çykyp*) dien aýyklaýzy sözleriň aýry-ayry düşüňzeleri aňladýan bir sözden hem-de söz düzüminden (*şu gün ertir ir bilen*) bolýandygy kesgitlenilýär. Soňra ikinzi sözlemdäki (*Dumly-duş gök otlar bilen bezelip*) dien eýerzeń sözlemiň pikir aňladyşy taýyndan xaysy-da bolsa durmuşa geçen ibr xereketi aňladýandygy, onuň gutaran şekile gelmedik eýerzeń sözlemdigi, özbaşdak eýesiniň, xabarynyň we aýyklaýzy sözleriniň bardygy aýdyňlaşdyrylýar. Eýerzeń sözlemi xasyl eden sözleriň diňe özara baglanyşyp, tutuşlygyna-da hemmesiniň bir soraga žogap bolup, xaýsy-da bolsa baş sözlemiň bir agzasyna baglanýandygy hem-de şoňa eýerýändigini, emma aýyklaýzy sözleriň xer xaýsynyň aýry-ayry soraga žogap bolup, sözlemi xasyl eden aýry-ayry sozlere baglanyandygy anyklanylýar. Şunuň bilen baglylykda hem eýerzeń sözlemiň diňe

intonatsiýa we kömekçi sözler arkaly baş sözlemiň xaýsy-da bolsa bir agzasyna baglanandygy, emma aýyklaýzy sözleriň bolsa goşulmalar, komekci sozler arkaly, tertip hem-de intonatsiya tayyndan ozara baglanyşyandyklary bellenilýär. Şu xili deňeşdirme esasynda hem aşakdaky ýaly netizä gelinyar:

1. Aýyklaýzy sözler bir düşünzäni aňladýan aýry-ayry sozlerdir ya-da sozler duzumidir. 2. Eýerzeń sözlemler pikir aňladyşlary taýyndan durmuşa gecirilen ya-da durmuşa geçirilžek belli bir xereketi aňladýan, gutaran şekile gelmedik sozlemlerdir. 3. Aýyklaýzy sözler dürli xyzmatda aýyklaýzy agzalarydyr. 4. Eýerzeń sözlemler baş we aýyklaýzy agzalary bolan gutaran şekile gelmedik sözlemlerdir. 5. Sözlemde aýyklaýzy sözler goşulmalar, komekci sozler usti bilen, intonatsiya hem-de tertip tayyndan ozara baglanyşýarlar. 6. Eýerzeń sözlemler bolsa baş sözlemlere diňe kömekçi sözleriň üsti bilen hem-de intonatsiýa arkaly baglanyşýarlar¹.

Meselem: Il - halkyň bir iş başlasa,

Sen ondan galyjy bolma (**Magtymguly**).

Bu sözlem gurluşy taýdan eýerjeňli goşma sözlemdir. Onuň düzüminde iki sany ýönekeý sözlem bar. Bulardan dine birisi: «Sen ondan galyjy boima» baş sozlem bolup, ol aýratynlykda hem gutaran oy-pikir aňladýar. Onuň «Il-halkyň bir iş başlasa» bölegi baş sözlemi aýyklar, gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň şertini görkezip gelýär. Öz eýe-habarynyň bardygyna garamazdan, goşma sözlemiň bu bölegini gutaran oý-pikir aňlatmaýandygyna görä aýratyn ulanyp bolmaýar. Baş sözleme eýerip gelşi nazarda tutulyp, oňa **eýerjeň sözlem** diýilýär. «Atasy üç ýaşanda, ogly bazara gider » diýen matalda «Ogly bazara gider» baş sözlem, onuň «Atasy üç ýaşanda » bölegi baş sozlemiň habaryny wagt taýdan aýyklar gelen eýerjeň sözlemdir. Baş sözlemiň belli bir agzasyny aýyklar gelen eýerjeň sözlem aýyrgyçlara, doldurgyçlara meňzeş. Bir tapawudy: eýerjeň sözlemleriň öz eýesi, habary, aýyklaýjy agzalary

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993, 107-sah.

bolýar. Eýerjeň sözlemde haçan diýen sorag çalyşmasy getirilende hem baş sozlem wagt taydan ayyklanyar. Meselem: Haçan duşmany ýeňsek, şonda uruş gutarar (**B. Hudaynazarow**). Ýazuwda wagt eýerjeň sözleminden son otur goýulýar. Sebäp eýerjeň sözlem baş sözlemde habar berilýän gymyldy— hereketiň name üçin, näme sebäpden bolandygyny bildirýär. Onuň habary atlaşan ortak işliklerden son sebäpli, üçin sözsoňy kömekçilerini getirmek arkaly baş sözlem bilen baglanyşdyrylýar. Sebäp eýerjeňli goşma sözlemde eýerjeň sözlem baş sözlemde öň gelýär we ol aýratyn gutaran oy-pikir aňladyp bilmeýär. Şu iki aýratynlyk boýunça sebäp eýerjeňli goşma sözlem sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemde tapawutlanyar. Meselem: Howa sowany sebapli, agaclar yapragyny dokduler. Bäsleşikte ýeňenimiz üçin, mekdep müdiri minnetdarlyk bildirdi. Garşylykly eýerjeň sözlemde baş sözlemdäkä garşylykly pikir öňe sürülýär. Onuň şert işlikden bolan habarynyň zyzndan hem ýa-da -da/-de baglayjy kömekçileri getirilip, baş sözlem bilen baglanyşdyrylýar. Meselem: Yyldyrym çaksa hem, ýagyş ýagmady. Men zyzndan gygyrsam-da, sen eşitmän gitdiň.

Orun eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlem baş sözlemde aňladylýan pikiriň ýüze çykýan yerini-ornuny bildirýän eýerjeň sözlemi nirä, nirede diýen soraglara jogap bolýar¹. Orun eýerjeň sözlemiň habary ortak işliklerden son wagt-orun düşümde gelen sözlerden bolýar. Meselem: Suw bolmadyk yerde, baglyk bolarmy?

Orun eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert formasyndan hem bolup bilyar.. Şeýle bolanda eýerjeň sözlemde, köplenç, nirede, nirä diýen sorag çalyşmalary getirilyar. Meselem: Gyşyna nirede howa maýyl bolsa, guslar şol ýerde gyşlaýarlar. Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlemde baş we eýerjeň sözlemlerde aýdylýan pikirler deňeşdirilýär.

---

¹ Borjakow A. Hazirki zaman turkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993, 120-sah.

Many taýdan eýerjeň sözlemde aňladylýan düşünjeden baş sözlem arkaly aňladylýan düşünje has ähmiýetlidir. Deňeşdirme eýerjeň sözlemiň habary, köplenç, çykyş düşümde gelen öten zaman ortak işliginden bolýar. Meselem: Öňüm bolandan, soňum bolsun.

Owlak-guzymyň örüsi bolandan, oglanymyň örüsi bolsun (**Atalar sozi**).

Deňeşdirme eýerjeň sözlemiň habary ortak işlikleriň soňuna -ca/ -ce we degişli ýöňkeme goşulmasy goşulyp hem ýasalýar. Meselem: Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin (**Mollanepes**). Meňzetme eýerjeň sözlem. Eýerjeňli goşma sözlemiň bu görnüşinde baş sözlemde habar berilyan gymyldy-hereket eýerjeň sözlemdäkä meňzedilýar. Mun-da eýerjeň we baş sözlemler eýerjeň sözlemde nähili, baş sözlemde şol hili, şonuň ýaly diýen sözleri getirmek arkaly baglanyşdyrylýar. Meňzetme eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert formasyndan bolýar. Ýazuwda eýerjeň sözlemiň habarynyň zyndan otur goýulýar. Meselem: Watanymyz biziň üçin nähili alada edyan bolsa, bizem zahmeti-miz bilen ogullyk borjумыzy şonuň ýaly berjaý etmelidiris.

Umuman alanymyzda sintaktik derňewi alyp baranymyzda şu aşakdaky meseleler uly uns bermelidiris.

Sintaktik derňew sözlemiň aýdylyş äheňi boýunça hillerini (habar sözlemi, sorag sözlemi, ýüzlenme sözlemi), baş we aýyklaýjy agzalaryny (eýe, habar, aýyrçaç, doldrugyç), sözlemleriň gurluşyny (ýönekeý sözlem, goşma sözlem) derňeýär.

1.Ýygnak ýönekeý sözlem, eýerjeňli goşma sözlem, eýerjenli goşma sözlemde baş sözlem, ýaýraň ýönekeý sözlem, doly we doly däl sözlemler, eýeli we eyesiz, eyesi nabelli sozlemler. 2.Düzmeli goşma sözlem, eýerjeň sözlem ýaly kategoriýalary, şeýle hem sintaksis bölümünde öwrenilýän sözlemiň dendeş agzalary (deňdeş eýeler, dendeş habarlar, deňdeş aýrgyçlar, deňdeş doldurgyçlar), sozlem agzasy hasaplanmayan sozler (yuz tutma sozleri, jogap sozleri, giriş sozleri, ümlükler) kimin aýratynlyklary ýüze çykarýar.

Netize

Umumy bilim beryan mekdeplerde türkmen dilinde grammatik derňewleri öwretmegiň usullary boýunça alyp baran barlaglarymyzdan aşakdaky ýaly netizelere geldik:

1. Ene diliniň grammatikasy we dürs ýazuwy boýunça okuwçylaryň degişli bilim almaklary üçin olaryň şol baradaky kesgitlemeleri, düzgunleri, terminleri çuňňur öwrenmekleri zerurdyr. Bularyň düýpli özleşdirilmegi bolsa agzalýan grammatik düşünzeleriň xakyky manysyna aýdyň düşünilmeginden, olaryň uzak wagtlap yatda berk saklanmagyndan hem-de praktikada döredizilikli peydalanmagyndan ybaratdyr.

2. Grammatik kesgitlemeler, düzgünler öwredilende, olary düzülişleri taýyndan özara böleklere bölüp, ol bölekleriň xer xaýsyny aýratynlykda aýdyňlaşdyrmak, soňundan hem zemlemek oňaýly bolýar, käbir ýagdaýlarda bolsa olary ilki tutuş beýan edip, soňundan degişli böleklere bölüp, şolaryň xersiniň üstünde aýratyn durup geçmek amatly bolýar.

Mysal üçin, söz toparlaryndan atlara berilýän kesgitlemäni okuwçylaryň aňly-düşünzeleri üçin ony özara aşakdaky böleklere bölmek mümkin:

a) predmeti aňladýan:

b) predmetleşen düşünzäni aňladýan:

w) (kim?, name?, nire?) dien soraglara žogap bolup gelýän:

g) özbaşdak söz topary.

Soňra bu bölekler özara baglanyşykda, aýry-aýrylykda derňelýär, praktiki işler ýerine ýetirdilýär. Axyrda bolsa olaryň hemmesi zemlenip, adyň kesgitlemesi yuze cykarylyar. Kaxalatlarda bolsa kesgitlemani ilki doly beýan edip, soň ony özara böleklere bölmek esasynda analizlemek we ony ýañadandan zemlemek bolar.

3. Grammatik derňew okuwçylaryň ene dilinden alan bilimlerini berkitmek, barlamak ucun ulanylýan esasy iş görnüşleriniň biridir. Bu iş olaryň pikirlenmek endiklerini ösdürýär, özbaşdak işlemeklerine kömek berýär. Şonuň bilen bir xatarda, okuwçylaryň alan teoretiki bilimlerini hem üpžün edýär. Derňew okuwçylaryň geçirýän grammatik materiallary aňly-düşünzeli özleşdirmeklerine

sebäp bolýar, çünki sözleriň ýasalyşy we diliň gurluşyny degişli mysallaryň üsti bilen derňemän, onuň aýratynlyklaryny ýüze çykarman, çagalaryň aňyna siňdirmek mümkin däl. Sapak geçilende, okuwçylar temanyň kesgitlemesini we oňa degişli terminleri öwrenýärler, emma bu zatlary bilmek bilen çäklenmek bolmaz, cunki, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, alnan bilimleri praktikada hem ulanyp bilmekmekligi gazanmak zerurdyr. Teoriyada owrenilenleri praktikada ulanmagy başarmaýan okuwçylaryň bilimlerini xakyky xasaplap bilmeris.

4.Derňew netizesinde geçilen kada degişli mysaly okuwçynyň özi tapyp bilyar we xodurlenen tekstden zerur sozlemi, sozi ya-da goşulmany saýlap almagyň xöpdesinden gelyär. Alan bilimlerini öz sözleşinde we ýazuw işlerinde dogry ulanmagy başaryar. Analiz okuwçylarda dürli-durli kadalary biri-biri bilen deňeşdirmek, olary bir-birinden tapawutlandyrmak ukybyny ösdürýär. Şonuň netizesinde çagalar birnäçe grammatik aýratynlyklardan umumy netizäni cykarmagy ya-da durli-durli xasiýetli xadysalardan individual xäsiýete eýe bolan faktlary saýlap almagy başaryrlar. Mysal üçin, belli tekstden işligiň gaýdym derežesini tapmaklyk tabşyrylanda, okuwçy ilki bilen onuň aýratynlyklaryna esaslanyp, işlikleri beýleki söz toparlaryndan ayyryar. Ondan soň işlikleriň arasyndan grammatik we semantik xäsiyetlerini göz önünde tutup, gaýdym derežesindeki işlikleri saýlap alýar.

5.Derňelyän tekstler dürli aýratynlyklara eýe bolmalydyr, şeýle materiallar esasynda guralan sapak okuwçylary işlemage xoweslerdiriler, olar irizmez.

Derňew diňe täze geçilen materiala degişli bolmaýanlygy üçin, öňki geçilenleriň hemmesine gaytalamagy hem talap edýär, şoňa görä okuwçy öwrenilen materialyň äxlisini ýatda saklamaly bolýar. soralan wagtynda, öz bilimleriniň esaslanmagyň zerurlygy ýüze çykýar. Munuň özi çagalaryň alan bilimlerini praktikada ulanyp bilmeklerini, özleşdiren düzgünlerini hemişe ýatda saklamaklaryny üpžün edýär.

Grammatik derňew özüniň möçberi taýdan iki xili bolýar:

a) Doly derňew. Derňelyan tekst xer taraplayyn analizlenip ondaky grammatik formalarynyň hemmesi tapdyrylyar.

b) Doly däl derňew. Derňelýän tekstiň grammatik formalarynyň diňe bir bolegi barlanylyar.

Derňew özüniň mazmuny boýunça morfologik we sintaktik dien üç topara bolunyar.

6.Fonetik derňew äxmieti ýokarda aýdylanlar bilen çäklenmeýär. Türkmen edebi diliniň uzyn çekimlileri käbir, dialektinde gysga aýdylýar. Fonetika sesleri dogry aýdylmagy we teksti dogry okamagy öwredýär, Şunuň üçin hem turkmen edebi diliniň orfoepik normalaryny owretmekde we labyzly okamagy dogry yola goýylmakda fonetikanyň roly ulydyr.

Fonetik derňew sesleriň çekimli ýa-da çekimsizdigi, çekimsiziň açykdymykylygy, çekimliniň hem dar-giňligi, dodaklanýan-dodaklanmayanlygy, egyn-inceligi we gysga-uzyn aydylýandygy, derňelýänsözüň bogrunyň egyn-inçeligi, garyşyk bolandygy, sözde näçe xarp ýa-da ses bardygy kesgitlenyar. Ondan başga-da bogunlaryň açykydygy-yapykydygy analizlenyar.

7. Morfologik derňew sözleriň düzümini (asyl söz we ýasama söz, hillerini) sada söz, goşma söz, tirkeş söz, söz toparlaryny (haýsy söz toparyndandygyny), goşulmalary (söz ýasaýjy, forma ýasaýjy, söz üýtgediji) ýüze çykarýar. Soz toparlary derňelende bolsa olaryň morfologik aýratynlyklary görkezilmelidir.

8.sintaksisde sözleriň sözlemde utgaşyp, many aňladyşy öwrenilýär. Grammatikanyň bu bölümi türkmen diliniň sistematik kursynyň soňunda gelýändigini üçin, onuň zemleýişlik xäsieti hem ulydyr. Sintaksis stilistika we punktuatsiya gos-göni degişli bolany üçin okuwçylaryň ýazuw işleriniň aýratyn hem özbaşdak ýazýan düzümleriniň beýannamalarynyň sowatly ýazylmagy bilen baglydyr.

9.Sintaktik derňew öý işi soralarda ýalňyş üstünde işlenilende sapagyň sostawy xöküminde ulanmak mümkin. Emma grammatikanyň belli bölümi gutarandan soň, zemleýiş sapakdan ya-da xer çärýeginiň soňunda temalar gaýtalanýan döwürde, derňew sapak görnüşinde hem gecmek bolar.

Sintaktik derňew iki maksat bilen geçilýär:

a)Ýönekeý sözlemiň agzalaryny derňemek. Munda sözlem agzalary derňelýär. Ilki bilen sözlemiň başga agzalary, yagny eýe bilen xabar tapylýar.

Olaryň xaýsy söz toparyndandygyny, sada ýa-da goşma sözlerdendigi anyklanylýar. Bu işler erine etirlenden soň, anyklaýzy sözleriň xaýsysynyň doldurgyç we xaýsysynyň hem aýyrgyçdygy takyklanýar. Sözlemiň baş agzalary derňelende edilişi ýaly, xaýsy söz toparyndandygy, sada ýa-da goşulma sözlükleri takyklanmalydyr. Ondan soň olaryň sözlem agzasynyň xaýsysyna baglanyşýandygyny, näxili soraga žogap berýändigini, sözlemiň beýleki agzalary bilen näxili tertipde baglanyşýandygyny bilmek mumkindir.

b) Goşulma sözleriň sostawyndaky sözlemler analizlenýär. Derňewiň bu görnüşi doly sintaktik derňew xasaplamak mümkin. Derňewde sözlemiň sada ýa-da goşulmadygy takyklanýar. Ýönekeý sözlem bolsa, onuň ýaýraň ýa-da yygnakdygy, eýeli ýa-da eýesizdigi, doly ya-da doly däldigi we ş. m. anyklanýar.

w) Derňelýän goşma sözlem bolsa onuň düzmeli ýa-da eýerzeňlidigi ýüze çykarylýar. Düzmeli goşma sözlem derňelende, onuň sostawyndaky ýönekeý sözlemleriniň many taýdan özara näxili gatnaşygynyň bardygyny kesgitlap, düzmeli goşma sözlemde baglanyşygyň näxili amala aşyrylandygyny tapdymalydyr. g).Eýerzeňli goşma sölemiň derňelende esasasn aşakdaky meselelere üns bermelidir. Baş sözlem bilen eýerzeň sözlemi bir-birinden tapawutlandyrmaly. Olaryň özara näxili baglanyşýandygyna, eerzeň sözlemiň aýratynlyklaryny we sözlem agzalarynyň arasyndaky baglanşygy anyklamaly.

10. Grammatik derňew üçin ýa-da xaysy-da bolsa bir sintaksis ya punktuatsiya duzgunini gaytalamak, owretmek, berkitmek ucin getirilen mysal okuwçylara ozalyndan tanyş bolan tekstden alynsa, onda olar şol sözlemiň nireden alynandygyny, onuň alnan tekstinde näxili waka, xadysa barada gürrüň edilýändigini oňat bilýärler. Şonuň netizesinde bolsa getirilen mysalyň, ýagny sözlemiň sintaktik taýdan gurluşyna, hemmeden ozal onuň manysyna, intonatsiýasyna düýpli düşünýärler we ony çuňňur özleşdirýärler.

Ine, şunuň ýaly meseleler biziň kesplik işimiziň dowamynda barlag edildi.

PEYDALANYLAN EDEBIYATLAR

1. Karimow I. A. Tariýxiý xotirasiz kelažak ýýk. «Mulokot» žurnali, 1998, N5
2. Karimow I. A. Ýangiça fikrlaş wa işlaş-dawr talabi. 5 t. Toşkent, «Ozbekiston», 1997
3. Axally C., Garaew N., Maşakow X. Ene dilini okatmak metodikasy. Aşgabat, 1967.
4. Abduraxmanow G. Ozbek tili ýkitiş metodikasi. Samarkand, 1969
5. Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synp üçin okuw kitaby. Aşgabat, 2000
6. Azimow P., Garaew N., Sopyew G. Türkmen diliniň orfografiýasy we punktuatsiýasy. Aşgabat, 1983
7. Axally S., Garaew N., Maşakow X. Enee dilini okatmak metodikasy. Aşgabat, 1967.
8. Agaýew G., Bekjäýew T. Dil bilimine giriş. Aşgabat, 2007
9. Azimow P., Ataniyazow S., Akbabaew A., Caryew M. Turkmen dili: VIII synpy üçin okuw kitaby. Aşgabat, 2008
10. Azimow P., Akbabaýew A., Ataniyazow S., Çaryýew M., Weýisow B. Turkmen dili. Orta mekdepleriň VII synpy ucun synag okuw kitaby Aşgabat, 2008
11. Azimow P., Akbabaýew A., Ataniyazow S., Çaryýew M., Weýisow B. Turkmen dili. Orta mekdepleriň VIII synp ucun synag okuw kitaby Aşgabat, 2008
12. Bagýýew H. Dil bilimine giriş. Aşgabat, 1992
13. Berdiow R., Kurenow S., Saryxanow M. Turkmen dili. IV synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 1998.
14. Borjakow A. Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasalýş. – Aşgabat, 1993
15. Weýisow S., Babaýew G. Türkmen dilinden tejribelik. Aşgabat, 2012
16. Weýisow S. Turkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 1992
17. Garaew N., Ballyew Ya. Turkmen dili. IX synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 1999.
18. Garaew N., Ballyew Ya. Turkmen dili. IX synp ucun okuw kitaby. Aşgabat, 2000.
19. Garaew N. Orfografik ýalňyşlar we olary düzetmegiň ýollary. Aşgabat, 1987.
20. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti. Aşgabat, 2004.
21. Garahanow S., Garryýewa O. Turkmen dili. Orta mekdepleriň VI synpy ucun synag okuw kitaby Aşgabat, 2009

22. Gujukow S., Sahedowa K. Turkmen dili. Orta mekdepleriň V synpy ucin synag okuw kitaby Aşgabat, 2008
23. Gurbanow A. Tekäew Ýa. Orta mekdepde ene dilini okatmagyň metodikasyndan oçerkler. Aşgabat, 1959.
24. Myradow A. Metodika we studentleriň praktikasy. Aşgabat, 1991.
25. Meňliýewa G.N., Akmämedowa G.H. Dil taýýarlygy. Aşgabat, 2012
26. Soýegow M, Nyyazow S., Ballyew Ya. Turkmen dili. V synp ucin okuw kitaby. Aşgabat, 1996.
27. Pirliyew G., Soegow M., Saryxanow M., Gulbaew G. Turkmen dili. VI synp üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1996
28. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.
29. Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, «Turan», 1991
30. Çöňnäýew Ýa. Hazirki zaman turkmen dili. Aşgabat, «Magaryf», 1988
31. Caryýarow B. Türkmen diliniň taryhyndan derňewler. Aşgabat, «Ylym», 1978
32. Caryýarow B. Türkmen diliniň grammatikasy. Söz düzüminiň we yönekey sözlemiň sintaksisi. Aşgabat, 1977

Mazmuny

Giriş.	4-sah.
I BAP. Fonetik derňewleri öwretmegiň esasy meseleleri.....	8-sah.
II BAP. Morfologik derňewleri öwretmegiň usullary.....	22-sah
III BAP. Sintaktik derňewleri öwretmegiň usullary.....	51-sah.
Netize.....	72-sah
Peydalanylan edebiyatlar.....	76-sah